

राज्य मराठी विकास संस्था
(महाराष्ट्रशासन पुरस्कृत)
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय,
३, महापालिका मार्ग,
धोबीतलीव, मुंबई – ४००००१
रजि नं. एक १६०९४ (मुंबई)
दूरध्वनी : २२६५३९६६/ फॅक्स : २२६३१३२५
Email rmvs_mumbai@yahoo.com

निवेदन

महाराष्ट्र राज्याचे सांस्कृतिक धोरण २०१० अंतर्गत मराठी भाषेतील प्रतिमुद्राधिकाराची (कॉपीराइटची) मुदत संपलेले दुर्मिळ ग्रंथ महाजालावर उपलब्ध करून द्यावे असे म्हटले आहे. त्यानुसार मराठी भाषा विभागाच्या आदेशाप्रमाणे (शासननिर्णय क्र. रासांधो १०१२/ प्र. क्र./ २०१२/भाषा-३ दि. २८ मार्च २०१३) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे असे ग्रंथ आणि नियतकालिके महाजालावर उपलब्ध करून देण्याचा प्रकल्प राबवण्यात येत आहे.

ह्या प्रकल्पांतर्गत उपलब्ध होणारे ग्रंथ व नियतकालिके प्रतिमुद्राधिकार अधिनियमाची मुदत उलटलेले असल्याने सार्वजनिक स्वरूपात उपलब्ध आहेत. ही सामग्री विविध ग्रंथालयांनी जतन करून ठेवल्यामुळेच आज आपल्याला उपलब्ध होत आहे.

सदर पुस्तके अथवा नियतकालिके जशी उपलब्ध होत जातील तसे त्यांचे संगणकीकरण करून जनतेला ती उपलब्ध करून देण्यात येतील. ह्या ग्रंथांच्या/ नियतकालिकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना आपण खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

०१ सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती ह्या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.

०२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रक्कम आकारता येणार नाही.

०३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्थेची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.

०४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी ह्या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.

वरील अटींचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून ह्या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कर्त्यांची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. ह्यांचा पुरस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था ह्यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर असणार नाही.

अनुक्रमणिका

अनुक्रमणिका

॥ श्री ॥

काव्येतिहास-संग्रह.

भुजतरुवनच्छायां येषां निषेव्य महौजसां
जलधिरसना मेदिन्यासीदसावकुतोभया ।
स्मृतिमपि न ते यान्ति क्ष्मापा विना यदनुग्रहम्
प्रकृतिमहते कुर्मस्तस्मै नमः कविकर्मणे ॥

राजतरंगिणी.

पुस्तक ११. मे, सन १८८८. अंक ५.

प्रकाशक (एडिटर)

जनार्दन बाळाजी मोडक, बी. ए.
व
काशिनाथ नारायण साने, बी. ए.

हें मासिक पुस्तक

पुणें येथें

ज्ञानप्रकाश छापखान्यांत छापिलें.

किंमत ८ आणे.

अनुक्रमणिका

विक्रीस तयार.

खालीं लिहिलेलीं उपयुक्त व मनोरंजक पुस्तकें हीं आमचे आफिसांत विक्रीस तयार आहेत. खालीं लिहिल्याप्रमाणें रोख पैसा पाठविला असतां पाठविण्यांत येतील.

काव्येतिहास-संग्रहाचे व्यवस्थापक.

अनुक्रम नंबर.	ग्रंथाचें नांव.	किंमत.		ट० हां०.	
	ऐतिहासिक ग्रंथ.	रुपये.	आ०	आ	पै.
१	पेशव्यांची बखर	१	४	२	०
२	भाऊसाहेबांची बखर	१	०	१	६
६	श्रीमंत संभाजी महाराज व राजाराम महाराज यांचीं चरित्रें	१	०	१	६
७	साष्टीची बखर. *	०	४	०	६
८	ब्रम्हेंद्र स्वामींचें चरित्र. *	०	५	०	६
०	विट्ठल शिवदेव विंचूरकर यांची छोटी बखर ...	०	२	०	६
९	थोरले शाहूमहाराज यांचें चरित्र.	१	०	१	६
१०	पंत प्रधान यांची शकावली *	०	६	०	६
१३	श्रीमंत छत्रपति धाकटे रामराजे व धाकटे शाहूमहाराज यांचीं चरित्रें ...	१	०	१	६
१५	खर्ड्याच्या स्वारीची बखर	०	४	०	६
१६	नागपूरकर भोंसल्यांची बखर	१	१२	२	०
१८	होळकरांची कैफियत.	१	६	२	०
१९	श्रीमंत भाऊसाहेब यांची कैफियत ...	०	६	०	६
२०	दाभाडे सेनापति व गायकवाड यांची हकीकत ...	०	८	०	६
२१	श्रीमंत नारायणराव पेशवे यांची बखर कारभारी पक्षाच्या हकीकतीसुद्धां ...	०	२	०	६
२३	राजनीति मल्हार रामरावकृत	०	१२	१	०
	मराठी कविता.				
३	मुक्तेश्वरकृत महाभारत वनपर्व.	२	०	२	६
५	वामन पंडित प्रकरणें ४५	२	०	२	६
११	मोरोपंतकविकृत प्रकरणें ५५ भाग १ ला. ...	२	०	२	६
१२	अनेककविकृत प्रकरणें १७ भाग १ ला ...	२	०	२	६
	बिल्हण चरित्र—विट्ठलकविकृत. *	०	२	०	६
१७	अनेककविकृत भाग २ रा प्रकरणें ४२	२	०	२	६
२२	मोरोपंतकविकृत-प्रकरणें २९ भाग २—रा	२	०	२	०
२४	अनेककविकृत भाग ३ रा	२	०	२	६
२५	श्रीरामदासस्वामीकृत रामायण व इतर कांहीं प्रकरणें...	१	८	१	६

वर्गणीदारांस सूचना.

वि० वि०. काव्येतिहास-संग्रहाचा आज कोणता अंक आपणांकडे येत आहे हें सांगणें नको. तथापि बऱ्याच गृहस्थांकडून मागील व चालू सालची वर्गणी येणें राहिली आहे; असें त्यांचे हिशेबावरून समजतें. सप्टेंबरमध्यें अशा गृहस्थांकडे बिलें गेलीं आहेतच, तेव्हां त्याप्रमाणें आपल्या बाकीचा निकाल करून टाकण्याची मेहेरबानी त्यांनीं करावी, म्हणजे उभयतांसही हितकारक आहे. अंक वेळेवर निघणें हें बहुतेक अंशीं वर्गणीवरच अवलंबून आहे. सुज्ञांस विशेष लिहिणें नको.

२. मनीआर्डर अगर एजंटांकडे वर्गणी भरल्याबर आमचेकडे एक कार्ड पाठवावें. मनीआर्डरीचे कूपनावर पूर्ण व स्पष्ट सही करण्याची कृपा करावी. असें केल्यानें हिशेब वेळच्या वेळेस समजण्यास बरें पडतें, हे विनंती.

का० सं० व्यवस्थापक.

विषयक्रम.

वचन बोलली जे, " शिवबा, आम्हांस टाकून वैरियाचे भेटीस गेलास. पादशहा महा कपटी, दुर्जन, दुरात्मा, बेइमान, नष्ट क्रूरता तुम्हांस चौकी देऊन कोंडिलें. प्राणनाश करणेंचा मतलब असतां श्रीअंबेनें स्वयें येऊन बा तुझी मुक्तता करून स्वराज्यावरि आणिलें. आजिचा दिवस शिवबा, आनंदाचा प्राप्त जहाला. या सुखास पारावार नाहीं. शिवबा, तूं गेलियावरि परम दुःखाचे दिवस अनुभविले. रुदन करीत अखंड बैसलों. यमाचे घरास तुझें जाणें जहालें. निराश मनाची शिवबा केली. औरंजेब महाकपटी, घातक, कृतघ्न, चांडाळ यासि करुणा नाहीं. शिवबा, तूं परम क्लेशातें पावलास. मोठे दुःखार्णवीं पडलास. श्रीअंबेनें दया करून आपण स्वयें जाऊन शत्रूतें मायामोह घालून फत्ते करून तुजला एक वेळ आणिलें. मजला पुत्रवती केलें." असें वारंवार स्मरोन नेत्रोदक न रहातां अचेतना प्राप्त जहाली. मग महाराजांनीं आईसाहेबांस स्वहस्तें उठवून सावध केलें. उदक आणून मुखप्रक्षालन केलें. तदनंतर आईसाहेबांनीं [८३]ईरीमिठी काढून कर्णीं बोटें मोडिलीं. आणि वारंवार पुत्रास चुंबन देऊन वलाय दूर केली. आणि पंचरत्नादिक कनकाभिषेक महाराजांस केला. एकासनावर बैसवून विचारलें जे, " शिवबा, प्राणाचा प्राण चिरंजीव राजश्री संभाजीराजे बाबांस काय अनर्थ घडला ? किंवा समागमें आणिला ? किंवा मागाहून येत आहे ? किंवा पादशहानीं मारिला ? कीं जित धरून ठेविला ! कोणती गति काय घडून बाबास आली ? " म्हणोन हृदय पिटून भूमीवर गडबडां लोळों लागली. " बाबा, तुझें वय धाकुटें, तुझे ठायीं सर्व ममता गुंतली, तूं प्राणाचा प्राणसखा. शिवबा, काय गति केली ? " तव्हां महाराजांनीं चरणावर मस्तक ठेवून चरणाची आण वाहिली व श्रीअंबेची शपथ वाहिली जे, " बाबा खुशाल आहे. कांहीं चिंता आणुमात्र न करणें. संपूर्ण श्रीभागीरथी यात्रा संपादून बाबा गुप्तरूपें ब्राह्मणाचे गृहीं ठेवून त्यास निर्वणूक करून आलों. चिंता न करणें. सत्वर स्वस्थळास येईल. " असें सांगतांच परम संतोष पावली. तत्क्षणीं दानधर्म अगणित मातुश्री साहेबांनीं केला. ब्राम्हणसमुदाय संतोषातें पावले. तदनंतर षड्रस अन्नें रत्नखचित पात्रांत घेऊन उभयतांनीं परमानंदें भोजन करून आंचवून षोडशगुणी तांबूल सेवून तेथून महाराजांनीं आज्ञा घेतली. आज्ञा घेऊन सकल सौभाग्यादि संपन्न मातुश्री सईबाई साहेबांचे महालास गेले. जातांच रत्नखचितपात्रीं पंचज्योतिदीपक प्रदीप्त करून महाराजांस ओंवाळिलें. हस्तीं धरून मंचकारूढ केलें. आणि परम श्रमी होऊन चिरंजीवाचें स्मरण करून फार शोक केला. ते समयीं महाराजांनीं

---

८३. ईरामिठी काढणें=दृष्ट काढणें.

अनुक्रमणिका

बहुतां प्रकारें समाधान धरून चिरंजीव क्षेत्ररूप ब्राह्मणांचे घरीं ठेवून आलों. पायउतारा फकीराचीं सोंगें घेऊन आम्हीं मार्ग टाकून आड मार्गानें [आलों] सकुमार [यास] पायउतारा कैसें आणावें ! पादशहानीं चहूं मार्गांस तीन अडीच लक्ष घोडा व खेरीज पायदळ बेमुबलग आमचे शोधास पाठविलें. तेथें प्राणहरणाचा प्रसंग, तेव्हां सारे मार्ग टाकून गोंडवणांतून चांदे देवगडचे मुलखांतून फकीराच्या रूपें पायउतारा ही येत असतां ठायीं ठायीं दगा होणेचा प्रसंग आला असतां श्रीअंबेनें कृपा करून स्वराज्याप्रति आणिलें. बाबाजी सत्वरच येईल. अणुमात्र चिंता न करणें. म्हणोन सईबाई साहेबांचें पदोपदीं समाधान केलें. धैर्यत्वास एक कलियुगीं शिवाजी महाराज नरचूडामणि प्रताप आर्य अवतार मूर्ति या मन्मंतरीं कृतकर्में आगाध संपादिली. पुढेंही संपादनता करणार. ऐसे अनिष्ट प्रसंग अवतारादि मन्वादिकांस प्राप्त जहाले. एवढे श्रीरामचंद्र थोर त्यांस महासंकटें प्राप्त जहालीं. तेणें करून दुःखार्णवीं पतन जहाले. तैसेच पुण्यश्लोक राजे नैषध व हरिश्चंद्र, नहुषनंदन ययाती, धर्मराज तैसेच जरासंधादिक यांसही प्रसंग प्राप्त जहाले. याप्रमाणें महाराजांनीं, युक्तिमार्गें करून, [प्रसंग] घडोन आला म्हणोन सईबाई साहेबांचें मनोधारण केलें. तदनंतर राजमंदिरास येऊन समस्त मातबर लोकांनीं व सरकारकुनांनीं व गडकोटचे मामलेदारांनीं व सावकारांनीं दर्शनें घेऊन नजरा केल्या. आणि आनंदयुक्त होऊन शर्करा वांटिल्या. गुडिया व तोरणें बंधन केलें. द्वारीं कुंकुमाचे सडे रांगोळ्या घातल्या. सुमनें विखुरलीं. जयजयकार जहाला.

नंतर दिल्लीकडे वर्तलें वर्तमान जे, पादशहांनीं फौजा शोधास पाठविल्या. कोठेंही महाराजांचा शोध पडेना. चौकशी करूं लागले. तों कोणी पादशहास सांगितलें कीं, शिवाजीराजे यांचा पुत्र कृष्णाजीपंत व काशीपंत व विसाजीपंत यांचे घरीं आहे. म्हणोन त्यांचे घरीं चौकी पाठविली. आणि संभाजीराजे हजर करणें म्हणोन अटक जबरदस्त केली. तेव्हां काशीपंत बहुत शहाणा दैववान्, पादशहास महशूर, नामांकित, बहुतांचा स्नेही, त्याणे जाऊन अर्ज केला जे, महाराजांनीं आम्हांजवळ पुत्र ठेविला नाहीं व त्यांचा व आमचा परिचय नाहीं असें असोन काय म्हणोन चौकी पाठविली ? आमचे पुत्रास राजपुत्र म्हणोन जुलूम करितां हें ईश्वरास भानेल कीं काय ? माझा पुत्र सर्वां जनांस माहीत आहे. येविशींचा शोध करावा. अंतर पडलिया आमचें पारपत्य करावें. तेव्हां सर्व अमीर यांणीं व जाफरखानांनीं अर्ज केला जे, हजरत अलंपनाह ! तो पुत्र काशीपंत याचा हें प्रमाण. आम्हीं पाहिला आहे. ते समयीं पातशहांनीं नीर[४४]

---

४४. नीर=निकाल, तोडजोड.

काटिला जे आपला निशीं व्हावा लागतो. त्याचा पुत्र असलिया पुढें घेऊन जेवावें. तेव्हां खातरी होईल. तेव्हेळीं काशीपंत म्हणूं लागले जे, येविशीं कोणी विश्वास द्यावा ह्मणजे जेवितों. ते समयीं पादशाहानीं मिरजाअल्ली पठाण व रहिमान गोरी सैद दिवाण, जाफरखानाचा भाऊ, मिरजा महंमद वगैरे हजर होते त्यांस पाठविलें. तेव्हां काशीपंत यांणीं दहीं पोहे केळीचे पानावर कालवून घेऊन उभतांनीं भक्षिलें. तें सर्वांनीं पाहून कळविल्यानंतर चौकी उठविली. पादशहाचा संदेह फिटला. मग स्वेच्छा पुत्रवत् संभाजीराजे यांस मानून सुखरूप राहिले. गुप्तरूपें प्रायश्चित्त घेतलें. संभाजीराजे यांस व्युत्पत्तीची विद्या सांगों लागले. सारस्वत अमरकोश व रघुवंश व सिद्धांतकौमुदी व मुक्तावली व आणखी व्युत्पत्ति ग्रंथांत संभाजीराजे यांसि प्रवीण केले. बहुत चतुर जहाले. परकीय असें न लक्षितां मनोदयानुरूप मोह लळा चालवून सांभाळ पुत्राहीपेक्षां अधिक केला.

तदुत्तर इकडे महाराजांनीं राज्याचा बंदोबस्त करावयाची हिंमत धरिली आणि पैरवीस लागले. मोंगलांस सत्तावीस किल्ले दिले होते ते माघारी घ्यावे ही तजवीज करून मोरोपंत पेशवे व निळोपंत मुजुमदार व अण्णा दत्तो सुरनीस यांसि आज्ञा केली कीं, तुम्हीं राजकारण करून यत्नें किल्ले घेणें. मावळे लोकांस आज्ञापिलें कीं, तुम्हीं गड घेणें. त्याजवरून तानाजी मालुसरा वरिष्ठ हजार लोकांचा सरदार, कांहीं सामान्य नव्हे, ज्याचा धाक हबशियास व कुडाळकर खेम सांवतास, कोळवणचे राजे यांस वगैरे लोकांस मोठा भारी, पुंड समशेरबहादर, सुदृढ, बळाधिक्यता अधिकोत्तर, दिग्गज पुरुष, त्याजसमागमें विलोकावयास दुसरा नाहीं. सराईत व दांडाईत व पटाईत सर्व शस्त्रांचे घडामोडींत प्रवीण, रूप पहातां भयानक, भीमसेनाचे उमपेस योग्य, जनवाक्यें स्मश्रू पिंगटा, महारकटिबंध व जंघा कन्याधनप्राय व नेत्र आरक्त स्फुल्लिंगें तांबडीं, मिशा हस्तदंडप्राय मोठ्या व लंब, मिशांवर उभयभागीं लिंबें वर्तुळ ठेवलिया अचल विनाचल रहात, तसें मस्तक प्रचंड बळोन्मत्त जसे प्रत्यक्ष द्विरदच, हस्तीचा तमा ज्यास नाहीं, हस्तीचे दोन्ही दंत धरून उभा करावा. ऐशी बळाची निःसीमता. तानाजीराव ज्या फौजेंत असलिया सहस्राचे सहस्र लोकांनीं भयेंकरून पलायन संपादावें. समरीं भयेंकडून कोणीं न टिकावें. त्यास विलोकून कंपायमान होत असावें. असत्य सर्वथा नाहीं. महाराजांची परम कृपा तानाजीवर. संपूर्ण सत्तावीस मावळे महाराजांस हस्तगत करून दिधलीं. यदर्थीं श्लोकः—

८५. निशा—खात्री.
८६. सत्तावीस मावळें कोणतीं? मागें बारा मावळें असें एकदां आलें आहे.

तानाजी मर्दगाजी समरिं अरि सदा भीत होताची जाणा ।
दोर्दंडे दंडिताहे अभिनव गरिमा घेतसे शीघ्र प्राणा ॥
यालागीं शीवराजें निवडुनि चपळें लोभ केला अपार ।
शौर्यत्वें कीर्ति झाली अगणित भुतळीं सेवकांमाजि थोर ॥ १ ॥

तानाजी म्हणजे महाराजांचे हृदयावरील पदकच ऐसें मानून कृपेस पात्र केला आणि किल्ले कोंडाणा घेणेंची आज्ञा करितांच कबूल करून पैजेचे विडे उचलून चालिला. तेसमयीं महाराज परम संतोषप्रद होऊन भरजरी वस्त्रें, मंदील, व चादर मोरांची भरगच्ची कुसुंबी व सुरवार, इजार किनखापी, झगा बादली भरजरी व चौकडा मोत्यांचा व सोनेरी मुलामेचा पट्टा व ढाल याप्रमाणें दिलेवरि महाराजांचे चरणावरि मस्तक ठेवून आज्ञा मागितली. महाराजांनीं यशस्वी हो म्हणोन मस्तकावर हस्त ठेविला. फत्ते करणें म्हणोन बोलिलेवरि त्यांणीं अमृत वचनाची गारी पल्लवी बांधली आणि पांचशें माणूस मर्दाने मावळे लोक निवड करून रात्रीं गडाखालीं जाऊन कड्यावर वानरन्यायें वेगें करून गुप्तरूपें किल्लेवरि जाऊन माळ गडास लावून वरते लोक चढविले. ते लोक तीनशें आलेचें वर्तमान उदयभान रजपूत वर होता त्यास समजतांच कंबरबस्ता करून हिलाल व चंद्रजोती लावून बाराशें माणसें व तोफा तिरंदाज व बरचीवाले व सांगा व बरचीवाले व बाणे व पटाईत व इटेकरी व बंदुका खेरीज पायलोक ढाला हातास चढवून चालोन आले, तेसमयीं मावळे लोकांनीं श्री हरहर महादेव!! स्मरण करून नीट धीट होऊन रजपुतांचे फौजेवरि चालोन घेऊन मोठें युद्ध एक प्रहर जहालें, पांचशें रजपूत ठार पडले. उदेभान किल्लेदार याजवर तानाजी खुद्द जाऊन दोघांचें युद्ध परम शूरत्वें हमैतमानें[८७] एकावर एक चालोन आले. तानाजीची ढाल तरवारीचे वारानें तुटोन गेली. समयास दुसरी पोंचली नाहीं, मग हातास शेला गुंडाळून त्याजवर वार वारिले. घोरंदर जिवाची तमा न धरितां मारामारीस पेटले. बहुत निकराचें युद्ध जहालें. एकमेकांचे फिरंगेचे हात परस्परें लागू जहाले. तेणेंकडून दोघेही ठार पडले. रक्त मुसंडे वाहूं लागले. दोघेही वीर सामान्य नव्हेत. भारती वीरांप्रमाणें शौर्यत्वाचे. एक ईश्वरानींच पाहवे. त्यांची साक्षा त्यांसच. इतरांस योग्य नाहीं. यदर्थी श्लोकः—

तानाजी मर्द गाजी समरिंच अरिला मारिला नीकरानें ।
ऐसा हो जाण योद्धा अघटित करणी अर्पिली श्रीहरानें ॥
मेला हो स्वामिकाजीं म्हणवुनि मघवें मान्यता यांसि केली ।

---

८७. हमतमानें=ईषेनें.

अनुक्रमणिका

शाहजीच्या सूनुभृत्यांमधिं भुतळिं या कीर्ति विस्तीर्ण झाली ॥ १ ॥

तानाजी पडलियानंतर त्याचा भाऊ रायाजी यांणीं भारी हिम्मत धरून, सर्व लोक सांवरून, रजपुतांवरि एकंदरीनें उठोन कित्येक रजपत मारिले व कित्येक पळून गेले. ऐसें सर्व माणूस मारून किल्ला काबीज केला. आणि तेथें पागा होती तीस अग्नि लाविला. तो उजेड महाराजांनीं पाहिला. जातेसमयीं लोकांस संकेत केला होता कीं, किल्ला घेतांच अग्नि लावून उजेड करणें. त्याजवरून किल्ला घेतला असें महाराज समजले. इतकियांत खरी बातमी जासूद घेऊन दुसरे दिवशीं आले आणि "तानाजीनें युद्धाची मात केली, जिवाची आशा अणुमात्र धरिली नाहीं, किल्ला घेऊन उदेभान यास जिवें मारिला आणि आपणही ठार जहाला, फत्ते केली." असें सांगतांच महाराज म्हणों लागले एक गड घेतला परंतु तानाजी गेला याजकरितां बहुत श्रमी जहाले. ऐसा हत्ती माणूस पदरींचा तुटला. तानाजी सारिखा मनुष्य कांहीं सामान्य नव्हे. अनुचित श्रीईश्वरें गोष्ट केली. पुढें किल्लेवरि बंदोबस्त केला. आणि रायाजीस वस्त्रें भूषणें देऊन नांवाजून तानाजीचा सुभा सांगून, धारकरी लोकांस बक्षीस सोनेचीं कडीं व द्रव्य व वस्त्रें, चिरे, मंदील व सकलादा व ताडपदरी पासोड्या व पैठणी चादरा, शाला व दुपेटे व शेले व नवरंगीत याप्रमाणें दिधले व तोडे व फिरंगा देऊन नांवाजिलें. समाधानें सर्व लोकांचीं केलीं. प्रथम कोंडाणा घेतला. पुढें मोरोपंत पेशवे व निळोपंत मजमदार व अण्णाजीपंत सचिव व मावळे लोकांनीं एक चित्तें मिळून सव्वीस किल्ले लढोन घेतले व कांहीं अंतर-भेदें घेतले. ऐशी खस्त मेहनत करून चहूं महिनेंत फत्ते केली व राज्याचा बंदोबस्तही करीत चालिले.

तदनंतर मथुरेस पत्रें देऊन माणसें पाठविलीं. नंतर काशीपंत व बिसाजीपंत यांणीं कुटुंबसहित संभाजीराजे यांस जानवें घालून धोत्रें नेसवून भाचा म्हणून घेऊन राजगडास आले. राजदर्शन जहालें. पितापुत्र भेटले. मोठा आनंद होऊन महाराजांनीं दानधर्म फार केला. ब्राह्मण संतर्पणें जहालीं. कृष्णाजीपंतसह त्रिवर्ग बंधूंस विश्वासराव हे किताब देऊन हस्तीरूढ करून मिरविलें. त्रिवर्गांस वस्त्रें भूषणें दिलीं. नंतर लक्ष होन बक्षीस दिधले. तिघांस दहा हजार होन तैनात करून मातबर लोकांत असामी घातली. नांवाजून महाल मोकासे देऊन ठेविले. तैसेंच निराजीपंत व दत्ताजीपंत व राघो मित्र मराठा यांणीं महाराजांसमागमें महासंकटीं बहुत श्रम सायास केले जिवाभ्य क्लेश

८८. "रायाजी" बद्दल "सूर्याजी" असें अन्यत्र आढळतें. तेव्हां रायाजी असें सूर्याजीस म्हणत असत कीं काय?

अनुभविले. याजकरितां महाराजांनीं तें चित्तांत समजोन नीतिन्याय जाणते चतुर चवकस निजामशाही ब्राह्मण यांस न्यायाधिशी हुद्दा सरकारकुनीचा सांगितला. जितकी राज्यांतील न्याय मनसुबी तितकी यांणीं करावी. त्यांचे पुत्र प्रल्हादपंत हा मोठा मनुष्य भारी थोर होईल ऐसें महाराज बोलिले. दत्ताजीपंतास हुद्दा काय सांगावा ऐशी तजवीज महाराजांनीं करून, गंगो मंगाजी वाकनीस होते ते दैवगतीनें मृत्यु पावले, त्यांची वांकनिशी यांस सांगितली. वस्त्रें भूषणें देऊन गौरविलें. ज्या लोकांनीं समागमें श्रम साहस केले व नानाप्रकारें सेवा करून महाराजांस प्राण नजर केले, मागें पुढें पाहिलें नाहीं, त्यांजला कृपाकरून नांवाजिलें.

नंतर महाराजांनीं आपले पालखी समागमें चांगले मर्द माणूस घरंदाज नामांकित निवडक असावे, आपण चहूं पादशहांचे दावेदार, एखादे वेळेस प्रसंग पडतांच जवळ असतील तेच कार्याचे समयीं कामास येतील, ऐसें जाणोन मावळे लोकांची पहाणी करून निवडक पतकें केलीं आणि नांवें ठेविलीं तीं बितपशील. शंभर लोक व साठी लोक व चाळीस लोक व तीस लोक. ऐशीं ठेऊन पुढें खासे मर्दानें ऐशी भरती करीत चार पतकांस दोन हजार [केले] त्यांतही कांहीं बंदुखी व कांहीं इटेकरी व कांहीं अडाव हत्यारी ढाला, फिरंगा, ऐसे जवळ ठेविले. तितुकिया लोकांस डोईस मंदील, अंगांत सकलादी दुदू, हातीं सोन्याचीं कडीं व कोणास रुप्याचीं व तरवारीस अबनाल व तंनाल सोन्यारुप्याचीं, याखेरीज स्वारी शिकारीस बराबर बारा हजार पायचे व मातबर लोक धारकरी तैसेंच शूर पागा व शिलेदार याप्रमाणें बंदोबस्त करून हुकमतींत वर्तों लागले. बाजे मुलुखांत कौलाप्रमाणें टका घेऊन रयत वर्तविली. मोंगलाईमध्यें गैरकबजी मुलूख होता तेथें मोठमोठीं शहरें त्यांत द्रव्यवान् साहुकार पाहून पालती ठेवून बळें त्यांस कैद करून आणावें हा इत्यर्थ करून रांयाजी पालकर स्वारीस गेले होते त्यांस येणेंविशीं ताबडतोब पत्र देऊन जासूद रवाना केले. काम नाजूक आहे म्हणून. परंतु आज्ञेअन्वयें त्वरेनें आले नाहींत. हें जाणोन त्यांस तलब करून हुजूर आणिला आणि समयास आला नाहीं म्हणोन शब्द ठेवून सरनोबती दूर करून राजगडचा सरनोबत कडतोजी गुजर होता त्याचें नांव प्रतापराव ठेवून कृपाकरून सरनोबती दिधली. ते सरनोबती करीत असतां

---

८९. अबनाल, तहनाल=म्यानाचें वरचें व खालचें अडकवण

९०. "नेताजी पालकर" असें अन्यत्र आढळतें. नेताजीस पन्हाळ्याचा उपराळा करण्याबद्दल निरोप गेले असतां वेळेस पावला नाहीं म्हणून दूर केलें.

९१. तलब=आकर्षपत्र, पकडसमान, वारंट.

अनुक्रमणिका

शाहाण्णवे[12] कुळींचे मराठे मेळविले आणि पागेस घोडीं खासगत करून पागा सजित चालिले. तैसेंच शिलेदारही मेळवून जमाव पोख्ता केला. चहूं पादशाहींत दावे[13] लाविला. आणि दिल्लीहून पितापुत्र आपले देशास येऊन चार महिनेंत सत्तावीस किल्लें घेऊन मोठी खस्त केली.

हें वर्तमान औरंगजेबास कळोन चिंतातुर होऊन आपला पुत्र शाहा अलम नजीक त्यास बोलावून आणून कित्येक विचारें राज्यकारण सांगून त्यास फौजेनिशीं रवाना करून सांगितलें कीं, “ शिवाजी जोरावारीनें हातास लागणार नाहीं. तुम्हीं जाऊन औरंगाबादेस रहाणें आणि सल्लाह ममता राजेयांशीं करून बहुतां विचारें त्यांचें सख्य करणें आणि भेटीनंतर दौलत त्यांचे नांवें अगर तुमचे नांवें देऊन त्यांची फौज चाकरीस आपणाजवळ आणवणें. त्यास मोकामा मुलूख पैसा वांटणी जे पाहिजे ती देऊन शिवाजी राजा आपला वजीर करणें आणि सल्लाह केला एवढें यश घेणें. म्हणजे सर्व फत्ते जहाली. ” म्हणोन बुद्धिवाद सांगितला. साठ सत्तर हजार फौजेनिशी निघाले ते मजल दरमजल करीत येऊन फौजसुद्धां औरंगाबादेस राहिले. आणि महाराजांकडे पत्रें जासूद व हरकारे हेजीब पाठविले. त्यांणीं सल्याची गोष्ट जाणविली. त्याजवरून महाराज परम संतुष्ट होऊन रघुनाथपंत कोरडे यांस पाठविलें. त्यांजसमागमें जडजवाहीर वस्त्रें पाठविलीं. त्यांणीं जाऊन शाहाजादा याची भेट घेतली. त्यांणीं बहुत सन्मान केला. एकांतीं कितेक गोष्टी बोलिले कीं, “ राजे व आम्ही भाऊ एकचित्तें राहून भेटीसही न येणें हें अपूर्व दिसतें. तुम्ही पादशाहास रुजू[14] असणें व मुलुखांत धामधूम न करणें. संभाजी राजे यांस हफ्तें हजारी[15] दौलत द्यावी, पंधरा लक्ष होनाची जहागीर मुलूख वऱ्हाडदेश व बाजे देश द्यावे. ” ऐसें बोलोन कोरडे यांस वस्त्रें व द्रव्य व घोडा देऊन रवाना केलें. आणि राजे यांसही वस्त्रें भूषणें व पत्रें देऊन रवाना केलें. ते परतोन राजदर्शनास आले दर्शन घेऊन वस्त्रें भूषणें व पत्रें प्रविष्ठ केलीं. महाराज परम समाधान पावले. पत्रांचा जाब लिहून दिधला. दौलतीचा मजकूर अवघा कळला.

त्यानंतर महाराजांनीं विचार केला कीं, आपणांस विजापूरचे पादशाहाचा दावा दुसरा निजामशाहीचा दावा तिसरा मोंगलांचा हे तीन दावे सोसवत नाहींत. राज्य आपलें नवें त्यांत दोन तीन चपेट होऊन बहुत हलाक जहालों आहों.

---

१२. शाहाण्णव कुळी--सूर्य--चंद्र--शेष--ब्रह्म असे चार वंश. प्रत्येक वंशांत २४।२४ मिळून ९६ कुळया.

१३. दावा लावणें--मांडणे.

१४. रुजू असणें=पादशहाचें वर्चस्व, ताबेदारी कबूल करणें.

१५. हफ्त-हजारी=सप्त-सहस्री.

त्यास एक शत्रु तरी मित्र करावा, आणि वर्षे दोन यत्नें बळ धरून मावळून जें कर्तव्य तें करावें. असें ठरवून सरनोबत यांजबराबर पांच हजार स्वार देऊन समागमें निराजीपंत सरकारकून दिधले. व मुतालीक मजमदाराचे व सुरनिसचे दिधले. प्रल्हाद निराजी यांस लष्करची सबनिशी सांगितली. मुकासा मुलूख देतील त्यास सुभेदार रावजी सोमनाथ समागमें देऊन पाठविले. मोंगलांशीं सल्लाह केला. संभाजी राजे यांचे नांवें हफ्त हजारी मनसब कबूल करून ते औरंगाबादेस गेले. शहाजादे याणीं बहुत सन्मानें भेट घेऊन स्वतंत्र जागा दाखवून वेगळा पुरा बसविला. हत्ती घोडे व जहागीर वस्त्रें सर्वांस दिधलीं. वऱ्हाड देश पंधरा हजार होनांचा नेमून दिधला. तेथें रावजी सोमनाथ ठेविले. याखेरीज हुजूर वांटणी पैसा टका बहुत लोकांस पावोन खुशाल राहिले. दिल्लीस ही खबर लिहून पाठविली. त्याजवरून पादशाहा बहुत संतुष्ट जहाला कीं, शिवाजी राजे यांसि सल्लाह जहाला. याउपरि सुखरूप राहतील हा संतोष मानून बेफिकीर रहाता जहाला. अशीं दोन वर्षे औरंगाबादेस फौज होती.

इकडे महाराजांस फुरसत होऊन द्रव्यसंग्रह करून कित्येक अदलशाही गड कोट देश काबीज केले. शहाजादे यांचा व महाराजांचा निखालस घरोबा चालला. परस्परें वस्तभाव वस्त्रें अपूर्व जिन्नस पाठवूं लागले. उभयतां एक दील जहाल्याचें वृत्त ऐकून दिल्लीस पादशहास शंका उत्पन्न जहाली कीं, समयवशें फितवा होईल. म्हणोन शहाजादेस फर्मान[१६] पाठविला कीं, "शिवाजी राजा बहुत हरामी आहे. त्यांचे सरदार प्रतापराव गुजर व निराजीपंत हे दोघे फौजेनिशीं आहेत. त्यास यांचा भरंवसा धरूं नये. एखादे वेळेस दौलताबादेस दगा करितील. तरि तुम्हीं त्यांस कैद करून घोडीं तबिलेस लावणें. येविषयीं विलंब न करणें." म्हणोन लिहिलें. इतकियांत शहाजादे यांचा वकील होता त्याणीं टाकोटाक इशारत पुढें लिहून पाठविली कीं, "येथें या रीतीचा प्रकार झाला आहे. तुम्हीं हुशार होणें." हे वर्तमान येतांच त्याणीं निराजीपंत यांस बोलावून सांगितलें आणि गुप्तरूपें वस्त्रें अलंकार देऊन निरोप दिला कीं, "तुम्हां उदईक रात्रींच कूच करून फौजेनिशीं जाणें, तुमचें सामान राहिलेस कोठेंही ठेवून सावकाशें नेणें. कागद येतांच कैद करावें लागेल. याजकरितां अगोदर निघोन जाणें." त्याप्रमाणें त्यांणीं येऊन प्रतापराव यास कळविलें. त्यांणीं सर्वांस कळवून दुसरे दिवशीं तयारी करून रात्रीं फौजेनिशीं निघोन त्वरेनें मजल दरमजल करीत महाराजांसन्निध येऊन दर्शन

१६. फर्मान=राजपत्र.

जहालें. कितेक खजाना व चित्र विचित्र वस्त्रे भूषणें आणलेलीं नजर केलीं. तेणेंकरून बहुत संतोषी जहाले. आणि बोलले कीं, दोन वर्षे लष्करचें पोट भरलें आणि शाहाजादा मित्र जोडिला हीं दोन कामें उत्तम जहालीं. आतां मोंगलांचा मुलूख मारून खावयास जागा जहाला. औरंगाबादेहून फौज निघोन आलियावरि आठ दिवसांनीं दिल्लीहून पत्रें घेऊन मनुष्यें येऊन हुकुमाप्रमाणें सांगितलें. त्याजवरून शहाजादे बोलिले कीं, "मराठे हरामजादे आठ रोज अगोदर पळोन गेले. हजर असते तरि कैद करितों." ऐसें उत्तर पाठविलें. तें पाहून पादशाह थक्क जहाला.

इकडे प्रतापराव येऊन महाराजांचें दर्शन जहालें. पागाही सजली. गनीमाचे फौजेनीं आपल्या राज्यावरि आलिया त्यास मारून घालवूं लागले. देश मारून धुळीस मिळविले. तदनंतर शांगणा किल्लेस बिजापुराहून रुस्तुम वजीर सात आठ हजार लष्कर घेऊन येऊन वेढा घातला. ते वेळीं गडकरी यांणीं मोठें युद्ध केलें. तें महाराजांनीं पाहून बाहेरून उपरीळा करून वेढा घातलेला उठविला. रुस्तुम वजीर मागें सारून नामोहरम केला. त्यानंतर अफजल करीम व बहिलोलखान वजीर बिजापुराहून दहा हजार जमाव घेऊन येऊन पुन्हा शांगणेस वेढा घातला. गडकरी यांणीं बहुत खेस्त करून मारामारी केली. महाराजांनींही बाहेरून फौज पाठवून उपराळा करून बेजार केलें. आणि पाऊसही लागले मुळें कितेक लोक मेले. हत्ती घोडीं उंटें मरों लागलीं. लोक राहिलेले सडले. ऐशी अवस्था होऊन जीव वांचवून पळाले. जातांना परम सायास जहाले. पुढें जितकीं शहरें मोंगलाईंत होतीं तेथें तेथें वेश पालटून शोधास माणसें पाठविलीं होतीं त्यांतून दोघांनीं खबर सांगणेस यावें दोघांनीं तेथें रहावें खबर आलेवरि लष्कर पाठवून शहर लुटावें ही तजवीज केली.

इतकियांत सुरतेहून बहिर्जी जासूद आला कीं, सुरत मारालिया अगणित द्रव्य सांपडेल. ऐसें कळविलेवरून विचार महाराजांनीं केला जे, फौज पाठवून मनासारखें होणार नाहीं. आपणच खुद जावें. असें ठरवून, पींळबंधु व त्र्यंकाजी दत्ताजी ब्राह्मण हे मोठे लष्करी नामोशींचे सरदार महाराजांकडून सेवा सोडून राजे यांजकडेस आले त्यांस नांवाजून, पांच हजाऱ्या पागेच्या सांगितल्या; आणि प्रतापराव गुजर सरनोबत व त्र्यंकाजीपंत व मकाजी आनंदराव व वरकड सरदार व दहा हजार पागा शिलेदार ऐसें वीस हजार

---

९७. उपराळा=मदत.
९८. खस्त=श्रम, मेहनत.
९९. पाळ बंधु=शहाजीचा राख पुत्र.
१००. नामोश=कीर्त, लौकिक.

लष्कर व मावळे लोक पांच हजार निवडक माणूस व सरकारकून निळोपंत व अण्णाजीपंत व दत्ताजीपंत ऐसे समागमें घेऊन [1]कोळवणांतून नीट सुरतेस येऊन एकाएकीं दाखल जहाले, तेथील लोक गैरहुशार असलेंमुळें पेठेंत शिरोन मोंगलाचें लष्कर होतें त्याची मारामारी जहाली. ताम्राकडील लोक बहुत मारिले. आणि साहुकार यांचीं घरें काबीज करून सोनें रुपें मोतीं पों-वळें आणि हिरे पाच नीळ गोमेद पुष्कराज लसणे व आरक्त माणकें ऐशीं नवरत्नें मोहरा पुतळ्या वगैरे सोनें रुपेचें नाणें व तांबें पितळ वगैरेंचीं भांडीं सोडून दोन रात्र दिवस लुटलें. उत्तम घोडे युद्धांत व शहरांत सांपडले ते आणिले. ऐसा [2]नागावा करून तें द्रव्य कांहीं घोडयांवर व कांहीं माणसांजवळ देऊन निघाले. ही खबर मोंगलांचे वजीस सुभे व उमराव मोहबतखान व दाउदखान या दोघांस [लागून] एकेकाबरोबर बारा बारा हजार स्वार त्यांसहित सात आठ गांवांची दौड करून महाराजांस गांठावें याविचारें त्वरेनें आले. ही खबर कळोन महाराज [3]बख्तर व मस्तकीं [4]जिरेटोप घालून घोडेवरि बैसोन पुढें बि-नी लाविली. दोन्ही हस्तकीं पट्टे चढवून सर्व मालमत्ता घोडयावर घालून पुढें पायचे लोक रवाना केले आणि दहा हजार स्वारांनिशीं सडे के डा स म्हणोन शहर होतें तेथें महाराज उभे राहून युद्ध केलें. दोघे सुभे चालोन आले त्यांची यांची गांठ पडून मोठें खटलें जहालें. त्यांस मारून मुडदेवरि मुडदे पाडिले. दोन प्रहर घोरंदर युद्ध जहालें. मराठे यांणीं शूरत्वाची सीमा केली. मोंगल बेजरब मारिला. चार हजार घोडा पाडाव केला. शिव सरज्याचे भयें दोघे वजीर पळाले. पळतां पळतां हत्ती सुमार दहा सांपडले. ऐशी फत्ते करून पुढें चालले. तों रुद्राराम वजीर मोंगलांचा त्याचा लेंक जगजीवन व रुद्रारामाची बहीण [5]रायभोगीण कोंडली. तिणें दंतीं तृण धरून महाराजाची लेंक म्हणविलें. म्हणोन तिजला [6]कौल देऊन अनाथ करून महाराज माघारे गडास आले. आणि मालमत्ता आणलेंचा हिशेब आकारून पाहतां पांच को-टी होनांची रक्कम जहाली. व घोडे पांच हजार आणिले त्यांची पागा केली. आणि घोडेचे उजवे चौकावर चौकडीचे डाग देऊन खूण केली.

पुढें ज्या ज्या मुलखांत आदलशाही व निजामशाहीमध्यें गड किल्ले होते ते घेऊन कितेक अवघड डोंगर बांके जागे होते तेथें गड बसविले. जागजागा

---

१. कोळवण=शहापूर तालुका (जिल्हा ठाणें).

२. नागावा=नागवणी.

३. बख्तर=कवच.

४. जिरे-टोप=जाळीचें शिरस्त्राण लोखंडी.

५. राय भोगीण याजबद्दल "राय बा-गीण" असें पाहिजे.

६. कौल=अभय; क्षमा.

गांवावर दीडगांवावर मुलखांत गड बसविले. गडा करितां मुलूख जत होता ऐसें समजोन गड बांधिले. कोकणांत कल्याण भिंवडी पासून राजापूर पावेतों देश काबीज केला. जागजागा पुंड, पाळेगार, देशक[७] होते त्यांमध्यें जे युद्धास आले त्यांस युद्ध करून मारून गर्दीस मेळविलें, आणि ज्यांनीं कौल घेतला त्यांचें यथायोग्य चालविलें व प्राणानिशीं रक्षिलें. दंडाराजपुरी समुद्रामध्यें किल्ला निजामशाही आहे तेथें हबशी किल्लेदार याची जहागीर. तो खावंद त्या पाणियांतील आ प खु दी नें होऊन चाळीस पन्नास गुराबें[८] करून व आरमारें सजवून मुलूख मारून जागा जतन करून राहिले. त्यांचे लोकांनीं महाराजांचे मुलखास उपद्रव लाविला. मग त्याजवर बाजी पासलकर[९] मावळा व दोन हजार माणूस ठेविलें. पासलकर मोठा योद्धा, ज्याच्या मिशांवर मोठीं लिंबें ठेवावीं एवढ्या मोठ्या. त्याजवर राजपुरीहून काय सांवत पांच हजार स्वारांनिशीं युद्धास आला. त्याचे मोठें युद्ध रणखंदल जहालें. पासलकर व सांवत यांची गांठ पडली. तेव्हां एकास एकानीं पंचवीस जखमा करून दो-घेही ठार जहाले. राहिलेले लोक दोहींकडील आपलाले जागेस गेले.

इतकेंत शहाजी राजे बेंगरूळाकडे होते ते विजापुरास जात असतां एका-एकीं चित्रदुर्ग विलायतींत[१०] बेदगिरी या गांवीं घोडेवरून पडोन कैलासवास केला. हें वर्तमान महाराजांस कळोन बहुत शोक केला. परम दुःख जहालें. नंतर उत्तरकार्यविधि यथाशास्त्र सांगोपांग संपादून दानधर्म अपार केला. आणि परम क्लेश करून महाराज बोलिले, "मजसारखा सविजयी पटुतर शक-कर्ता चतुःसमुद्रवलयांकित धराभुवनीं सत्कीर्ति संपादन केली पुढें सिंहासनाधी-श्वर व्हावयाचा सिद्धांत केला असतां " दैवोविचित्रागति " होऊन आबासाहेब आम्हांस टाकून परलोकास गेले. पुन्हा दर्शन जहालें नाहीं. आम्ही वडिलां-चे पुण्यप्रतापें दक्षिणेतील चार पादशाह्या जिंकिल्या. अफजलखानासारखा यमधामास पाठविला. शास्ताखानास शासन करून आले मार्गें लाविला. दिल्ली-पतीनीं कत्रिमें मिरजाराजा व जयसिंगराजा व हुजुरात पाठविली त्याशीं कार्या कारण सामोपचार संपादून, पादशाहाचे भेटीस दिल्लीस जाऊन, पादशाहा औरंगजेब याची तमा न धरितां तेथून पराक्रमें स्वराज्यास आलों. संपूर्ण मुलूख अद्दलशाही निजामशाही व कुतुबशाही घेतला. ऐसेच किल्ले कोट घेऊन शासन बैसविलें. सुरत मारिली तेथील [illegible] बहुत आणिलें. पादशाही

७. देशक=देशमुख, देशपांडे वगैरे देश-कामगार.

८. गुराब=एका प्रकारचें तारूं.

९. बाजी पासलकर-ह्यास "फसलक-र" असें ग्रांटड[illegible] [illegible] पण तें बरोबर नाहीं.

१०. विलायत=देश.

दोन सुभे बारा हजार स्वारानिशीं आलेले बुडविले. तैसेच रजपूत उदाराम व गंगाराम लुटून फस्त केले. विजापुराहून दुसरे दोन सुभे रांगण्यास चालोन आले तेही मारून गर्दीस मेळविले. एकसत्ता केली. पुढें क्षात्र धर्म संपादून मुंजीबंधन करून सिंहासनावर बैसावें, हें सुख वडिलांस संपूर्ण दाखवावें, सेवा करावी, महायात्रा घडवावी, हा मनोभाव असतां मजसारखे पुत्राचे पराक्रम कांहीं दिवस राहून पहावयाचे होते. मी वडिलांपासून आल्यावर तमाम किल्ले व बांके आर्जिक जागे घेतले. चौऱ्यायशीं बंदरें घेतलीं. हबशी तुं ग मा र वलंदेज नासर शिद्दी अरब इंग्रज यांचा फराशी यांस शिक्षास्पद केलें. देशक, पाळेगार, मवास हस्तीं काठिया देऊन दास्यत्वास लाविले. अद्दलशाही घेऊन बहामनी कांगो पादशाही बेदरची जेर जप्त केली व तानाशाह पादशहास ठायीं ठेविला व बहिरी निजामशाही तख्त दौलताबाद आज्ञांकित जहाला. दिल्लेश्वराचे वडील पुत्रास परम मित्रभाव संपादिला. नर्मदा पावेतों जप्ती आबासाहेब, बसविली. औरंजेबपादशाहा कांहीं सामान्य नव्हे. क्षितिइंद्र अटक, बद्रिकाश्रम, मारवाड, मेरतें, काश्मीर, चितोड, अयोध्या, अजमीर, चांदे, देवगड, बंगाल, सुजानपूर, काळापाहाड, असेरी या बावन्न पादशाहांस शिक्षा करून घेतल्या अशा मी पादशाहा दंग करून रात्रदिवस वोसणावयांस[११] लाविला. माझे दहशतीनें अलमगीर कांहीं वांचतां दिसत नाहीं. तेथें वरकडांची कथा काय? अचंबा गोष्टी वडिलांचे पुण्यें करून व श्रीभवानीशंकर वरदें घडोन आल्या. कंकणांकित जगती कंपायमान केली. कैलासवासी थोरले संभाजी राजे यांस विजापूरचे पादशहांनीं विषाचीं वस्त्रें देऊन मारिलें त्याचा सूड घेतला. अशीं महत्कर्मे जीं जीं केलीं हा पराक्रम वडलांस श्रवण होतांच कृपाळू होऊन संतुष्ट चित्तें वस्त्रें अलंकार लष्करास येत होते. आतां मजला माया करून कोण पाठवील ! मी एकटा, भाऊबंद नाहीं, वडिलांरहित जहालों. मी कांहीं वडिलांस संतोष पावविला नाहीं." म्हणोन महाराज ममता मोहें अतिशय प्रलाप करून संपूर्ण देहभावना विगलित होऊन अवसान खत्ता[१२] केलें. चिंतार्णवीं पडले. श्रीमन्महाराज मातुश्री आईसाहेबांनीं वृत्त ऐकतांच कदलिस्तंभातुल्य भूमीतें अचेतना पडली. हृदय ललाट ताडूं लागली. आत्मा आकर्षण केला. महाराज कां रुसोन मजला टाकून गेले ! महाराजांचे सेवेशीं मजपासून अपराध घडला किंवा क्लेश दिधले ? ... वाहून शिवबास घेऊन पुणें प्रांतीं आलों. महाराज विजापूर प्रांतीं ...हेल्यामुळें दर्शनाची अपेक्षा होती कीं, पुरुषार्थ भोगून आल्यास...खो शिवबानें दिगंतकीर्ति संपादिली. महाराजांस या गोष्टीचें

---

११. वोसणावयास=झोंपेंत ओरडावयास. | १२. खत्ता करणें=नाहींसें करणें, नष्ट करणें.

दिवसें दिवस कौतुक होतें. आतां शिवबाचें कौतुक कोण करील ? आणि शिवबा आतां पराक्रम कोणास वारंवार लिहील ? शिवबाचें वय लहान. पाठवळ कोणी नाहीं. एकटा पडला. महाराज मजवर राग कां केला ! माया अगदीं टाकिली. माझा उबग महाराज कां केला ! मी कां आलों तें समयीं महाराज मजशीं अणुमात्र बोलिले नाहींत ! कोणतें मी महाराज आठवूं ! आजि माझा सौभाग्यसमुद्र अवर्षण पडोन अगदीं आटला. सौभाग्यहीन मी जहालें. आतां हा प्राण महाराजांचे चरणांवरून लवणप्राय सैतगा आहे, म्हणोन ममतातिशयेंकरून भाळ हृदय ताडून आईसाहेब रुदन करूं लागलीं. देहभाव अगदीं निघोन गेला. सर्व्ये करेंकरून सांवरून जवळ असणारांनीं उठवून बैसविलें. सावध होतांच चिरंजीवावरील ममतालोभ त्यागून खलु निश्चय परलोकांस जावयास तत्पर जहाली. अग्निप्रवेश करावयाची सिद्धता मांडली. हें वृत्त शिवाजी महाराजांस कळतांच धांवत येऊन जवळ बसोन गळां मिठी घालोन मायलेंकरांनीं दुःखाचे उभाडे दीर्घस्वरें रुदन मांडिलें. साधन संपदा राज्याची आशा सोडली. आईसाहेबांनीं अग्निप्रवेशाचा निशाच मांडली. पुत्राचेंही कांहीं ऐकेनाशी जहाली. तेव्हां महाराजांनीं परम दुःखें धाय मोकलिली. बापही गेले, मातुश्रीही जातात ! तेव्हां महाराजांनीं अवसान अगदीं सोडिलें. आणि मातुश्रीस आपले गळेची शपथ घातली. आणि चरणावरि मस्तक ठेविलें. चरण कांहीं केल्या सोडीनात. ऐसा प्रलय मांडिला. तेव्हां हलकोलाल जहाला. ते समयीं मातबर सर कारकून व मोरोपंत पेशवे व निराजीपंत व दत्ताजीपंत व अण्णाजीपंत व निळोपंत व उपाध्ये व बाळप्रभू चिटणीस व निळकंठराव प्रभू पारसनिवीस व मल्हार प्रभू मातबर सरदार व रायाजी पालकर व प्रतापराव सरनोबत व राघोमित्र मराठे व कितीएक लोक मुत्सद्दी यांणीं पदर पसरोन आईसाहेबांची प्रार्थना केली जे, " आपण अग्निप्रवेश केल्यानंतर संपादिलें राज्य आजि लयास जातें. महाराज कांहीं प्राण ठेवीत नाहींत. असा प्रकार घडतो. शहाजी महाराजांचें व शिवाजी महाराजांचें नांव जगीं नाहींसें होतें. या सर्व प्रकारांवरि साहेबीं दृष्टि देऊन, महाराजांस वोसंगीस घेऊन, मानस दृढ करून रहावें. हेका करून गेलिया वंशक्षय वडिलींच केला हे जगीं प्रसिद्धता दिसते." तेव्हां अशा योगें सर्वांनीं सांत्वन करून आईसाहेबांस राहविलें.

तदनंतर दंडाराजपुरी येथील हबशी हा घरांतील उंदीर जैसा तैसा. ऐशियास कैसें करावें ! ह्मणोन तजवीज करूं लागले. तेव्हां रघुनाथ बल्लाळ सबनीस यांणीं धैर्य करून, त्याजवर आपण स्वारी करितों म्हणोन

१३. सतगा=चळी. | १४. वोसंग=ओटी, मांडी.

बोलोन, पांच सात हजार पायलोक मावळे घेऊन राजपुरीवरी जाऊन तळेंघोंसाळें देखील सर्व देश मारून राजपुरी पावेतों जाऊन, समुद्र-किनारां आसपाशीं शिद्धीच्या फौजा आल्या त्याही मारून घालवि-ल्या. तेव्हा राजपुरीकरांनीं वकील पाठवून सल्ला केला आणि शपथ प्रमाण देऊन भेटीस नेलें. भेटी जहाली. सल्याची बळकटी करून खुस्त केलेंवरि हबशी यांणीं वस्त्रें व घोडा दिला. नंतर निघोन देशी आले. पुढें कांहीं दिवसांनीं रघुनाथपंत वारले. तेच दिवशीं सल्ला बिघडून देशास उपद्रव करूं लागले. मग महाराजांनीं त्र्यंबकाजी दत्तो यांस नामजाद करून फौजेनिशीं रवाना केले. त्यांणीं जाऊन त्याचा मुलूख मारून फन्ना केला. मग शिद्धीनें आपले जातीचे घोडे स्वार पाठविले उभयतां युद्ध तुंबळ युद्ध जाहले. तीनशें स्वार मारिले. त्र्यंबकाजीपंतांनीं बरी खस्त केली. बारा जखमा लागल्या. शिद्धी-नीं जबरी पाहून सल्याचें नातें लाविलें. परंतु महाराजांनीं सल्ला केला नाहीं. त्याचे देशांत जागजागां गडकोट नवे राजपुरी नजीक बांके जागे होते ते घेऊन तेथें बांधोन कुल देश काबीज केला. ठाणीं ठेविलीं. मग त्याचाही इ-लाज चालला नाहीं. बळहीन जहाला. पांच हजार हशम सुभे ठेविले. रा-जपुरीस मुलूख नाहीं. धान्य वगैरे जहाजांतून नेऊन निर्वाह करूं लागले. यामुळें महाराजांनीं संभू गुराबें व तरांडी व तारा-मचवे व महागिऱ्या ऐशी नानाजातीचीं जहाजें करून, दर्या-सागर म्हणोन मुसलमान करून चारशें आ-रमारें सजवून सुभे केले. त्यांशीं व हबशी यांचे जहाजांशीं युद्ध होऊं लागलें. मग चोरून सामान पावूं लागलें. महाराजांचीं जहाजें जागजागां बंदरें मोंग-लाई व फिरंगी, वलंदेज व फराशीस व इंग्रज वगैरे बावीस पादशाह पाण्यां-तील आहेत त्यांची स्वारी बेदनूर सावदें व श्रीरंगपट्टण इत्यादि दर्या किनारेचीं शहरें मारून निर्वाह करून युद्ध करिते जहाले. व मालमत्ताही महाराजांस नानाप्रकारचे जिन्नस आणून देत होते. येणें रीतीनें सातशें जहाजें पाण्यां-तील जहालीं. समुद्रांतीलही एक हात होऊन एक लष्कर जहालें. राजपुरी मात्र एक राहिली. याजकरितां पाण्यांत जागजागीं डोंगर पाहून येथें किल्ले बसविले. त्यांसे एक अद्यापि निजामशाही चालत आहे. पाण्यांत गड बसविले

---

१५. नामजाद-करणें=नेमणें, नियुक्त करणें

१६ खस्त=मेहेनत, श्रम.

१७. गुराब (Grab)=एका प्रकारचें तारूं.

१८. तारा-मचवा–उताराचा मचवा.

१९. वलंदेज=डच.

२०. श्रीरंगपट्टन समुद्रतीरीं नाहीं. पण तत्संबंधी एकादें स्थळ असावें.

२१ त्यास म्हणजे राजपुरीस.

म्हणजे दर्या जेर जप्त आहे. पाण्यांतील राजे व पादशाह व मैवास शक्तिहीन होऊन आयास येतात ऐसें जाणोन पाण्यांत पूर्वींच किल्ले वसविले. पाण्यांतील किल्ला यास जंजिरा म्हणावें. ऐसें कर्म करून किल्ले व जहाजें करविलीं. व पृथ्वीवरील किल्ले जोंपर्यंत तावत्काल आपलें नांव चालेल असा विचार करून अगणित किल्ले नूतन वसविले.

कोंकण कुडाळ देशांत खेम सांवत देसाई मोठा पुंड, तोलदार, बारा हजार हशमसह राहत होता. अम्मल अद्दलशाही. त्याणें विजापुरास सांगोन पाठविलें कीं फौज स्वारासमेत कोंकणांत पाठवावी म्हणजे आम्ही महाराजांवरि चालोन जातों आणि हा मुलूख वांचवितों. म्हणोन अर्जी पाठविली. त्याज-वरून खवासखान सरलष्कर युद्धास मोठा दहा हजार स्वारांनिशीं कुडाळास पाठविला. सांवत हे त्यास सामील होऊन कोंकण बुडवीत चालले. ही ख-बर महाराजांस कळोन लष्कर हशमांची निवड करून नीट त्यांजवरि चालिले. फौज आलेचें समजलें. विजापुराहून बाजी घोरपडे दीड हजारांनिशीं घाट उतरून कोंकणांत राहिले होते त्यांजवर महाराजांनीं लष्कर पाठवून मोठें युद्ध होऊन त्यास पाडाव केलें. पुढें कुडाळांत खवासखानावर जावें आणि त्यास यासारखें बुडवावें तों त्यांणीं घोरपडे यांची खबर ऐकून त्या भयें पळोन घां-टावर जाऊन नीट विजापुरास गेला. इकडे सांवतावर नामजाद रवाना केले. त्यांणीं जाऊन कितेक फौज मारिली. महाराजांचे फौजेशीं पुरे पडेना. तेव्हां फिरंगी मातबर सबब त्याचे देशांत गेला. इकडे कुडाळ देश हस्तगत ज-हाला. फिरंगी यांणीं महाराजांचे भयामुळें आश्रय दिला नाहीं. दुसरी जागा नसलेमुळें महाराजांकडे पितांबर शेणवीं हेजीब पाठवून कौल घेऊन शरण येऊन भेटला. आपण सांवत म्हणजे भोंसले यांचे गोत्रज, यास्तव महारा-जांनीं आपलें चालवावें, अशीं कितीक ममतेचीं भाषणें केलीं. त्याजवरून महा-राज कृपाळू होऊन कुडाळ महालची देशमुखी करार करून दिली. त्यांणीं ठाणें कोट बांधून कसबा कुडाळीं रहावें, जमाव करूं नये, असा तह करून ठेविला. त्यांचे सरदार राम दळवी व तानाजीसांवत यांस हशमाचीं हजारी देऊन, आपला चाकर करून, तिघे तीन ठिकाणीं नामजाद करून ठेविले. पुनः खेम सांवत यांची व त्यांची भेटी होऊं दिली नाहीं. या प्रकारें कुडाळ बांदें काबीज करून फोंडकोट येथें अद्दलशाही महंमदखान राजबिंडा सर-दार जबरदस्त होता तो जागा वेढा घालून सुरंगानें बुरूज उडवून घेतला. खानास कौल देऊन विजापुरास जावयास निरोप दिला. तेव्हां महाराजांकडील

२२. मवास=लुटारू.

सरदार इब्राईमखान मोठा धारकरी लष्करचा हजारी बराबर होता त्यांणीं खस्त मेहनत करून फोंड घेऊन, कडवाड, सिद्धेश्वर, मिरज, आमलें, कदरें, सुपें, उडखडें, अकोट घेतले. वरकड वरघांटचे कोटही घेतले. गोकर्ण महाबळेश्वर सावर्दे येथवर सरदें[२३] लाविली. गोंवेचे फिरंगी यांस दबावून, त्यांजवळून तोफा नक्त जड जवाहीर घेऊन, आपलेसें करून, त्यांस उदमाचा कौल देऊन आमदरफ्ती करावयास निरोप दिला. या प्रकारें सर्व कोंकण काबीज केलें. बिदनुरी शिवाप्पा नाईक राजा होता त्याचें शहर बसनूर म्हणोन थोर नामांकित समुद्रकिनारीं होतें. तेथील पालत आणवून घांट माथेवर जाऊन पहातां मार्ग नाहीं सबब जहाजें आणवून त्यांत बसोन एकाएकीं त्या शहराजवळ सूर्योदयाचे समयीं गेले. लोक बेफाम पाहून शहर मारिलें. एक दिवसांत लुटून फन्ना केलें. जशी सुरत मारून माल आणिला त्याप्रमाणेंच मालमत्ता आणिली. ती घेऊन देशीं आले. एकंदर मालाचा अजमास दाहा कोटी होनांचा जहाला.

तदनंतर कारंजकोट मोगलाईंत शहर होतें तेथून पालय आणवून महाराज यांणीं बराबर लष्कर घेऊन चालिले. जातां जातां औरंगाबादेची पेठ मारिलीं. व ब्न्हाणपूरच्या पेठा मारून पुढें सात गांव मजल करून कारंजियावरि जाऊन तीन रोज मुक्काम केले. सर्व शहरांतील वाडे पाडून खणती लावून द्रव्य काढून जड जवाहीर सोनें रुपें व उंची कापड ऐसें घेऊन स्वारी करून चालले. मोंगलांचे सुभे जागजागां दिलेरखान बहादर व इंद्रमणि ऐसे उमराव फौजेनिशीं होते ते चहूं तर्फेनें चालून आले. युद्ध चाललें. मोठमोठे मोंगल मारून गर्दीस मेळविले. हत्ती घोडे मा हा ल पाडाव करून माघारे घालविले. महाराज सुखरूप देशीं आले. पाठीवरि दिलेलखान मोठा शूर बारा हजार स्वारानिशीं दहा बारा गांवा आंत होता तों महाराज राजगडास येऊन पोंचले. मालमत्तेची संख्या पाहतांच सात कोटीचा आकार जहाला.

पुढें राहिरीगड अदलशाही होता तो घेतला. महाराजांनीं जाऊन पाहिला तों मोठा उत्तम, चहूं तर्फा गडाचे कुबल कडे तासल्याप्रमाणें. दीड गांव. पर्जन्यकाळीं गवत देखील उगवत नाहीं. निघोरधोंडियाचा. दौलताबाद किबहुना पृथ्वीवरि समतुलनेस अतिउत्तमोत्तम किल्ला उंच नेटका तळसुद्धां शोभिवंत, उपमेस दौलताबादही न पावे. ऐसा रमणीक पाहून महाराज बहुत समाधान पावले. तख्तास गड हाच करावा, ऐसा विचार करून ते क्षणीं तेथें घरें वाडे सदरा चौसोपे अठरा कारखाने यांस वेगळालीं, तैशींच राणीवशाचीं घरें पृथक्

---

२३. सरद–हद्द, सीमा.

अनुक्रमणिका

व सरकारकुनांचीं घरें व गजशाला व अश्वशाळा व उष्ट्रशाळा व पालखीचे महाल व [18]वहिली महाल, कोठी व थट्टी[19] महालास व वसनागार, भांडारगृह व एकांत स्थळें, राजसभा, विलासभुवनें, उपरमाड्या व शिकारखाना तयार करून चुनेगची व चिरेबंदी बांधलीं.

महाराजांच्या राण्या पृथक्. त्यांमध्यें मोहिते यांची कन्या सकलसौभाग्यादिसंपन्न सईबाईसाहेब गरोदर होती. त्यांस पुत्र जहाला. तें [मूल] पालथें उपजलें. हें वर्तमान महाराजांस समजल्यावरि दिल्लीची पादशाही पालथी घालील असा पट्टुतर प्रतापी जहाला असें बोलोन मनांत पुढील भविष्य कळलें. ज्योतिषी गणक सिद्धांत वेदांतवक्ते ब्राह्मण व महापंडित व ज्ञानी मिळोन पुढील भविष्य वर्तविलें जे, हे थोर प्रतापी होतील. महाराजांनीं नांव राजाराम ठेविलें कीं, राज्यसुख आपणापेक्षां याचा अक्रम व नांवाची कीर्ति होऊन आपलें नांव रक्षील तरि एवढाच रक्षील. ऐसें बोलोन बहुत दानधर्म केला. ब्राह्मणांस संतर्पणें घातलीं. हस्ती भरून साखरा वांटल्या. वाद्यं नानापराचा तुंबळ गर्जना करवून तोफेची सरबत्ती करून मोठा आनंद केला. सरकारकुनांस व सर्व लोकांस वस्त्रें देऊन पुत्रोत्साह संपादिला.

तदनंतर मोरोपंत पेशवे यांणीं त्रिंबकगड घेतला. त्यापासून सालेरी मुलेरी पावेतों कित्येक किल्ले घेतले आणि कित्येक नवे वसविले. कोंकण रामनगर वगैरे देश घेतले. त्या देशांतही गड बांधिले. अशी क्षितीवरी ख्याति केली. ही खबर दिल्लीस पादशहास सविस्तर समजली. आणि सुरत मारिली, सालेरी मुलेरी आदि किल्ले घेतले, खानदेश बागलाण गुजराथ वऱ्हाडदेश घेतला, ऐसें कळोन बहुत दुःखी होऊन अतःपर काय इलाज करावा ? [असे विचारी पडले.] तेसमयीं रोहिलखान याचा सुभा रवाना केला तोही नामोहरम होऊन आला आतां शाहाजादा पाठवावा तरि तिकडे मिळोन दिल्लीच घेईल. आपण खुद्द जावें [तरि] जातां येत नाहीं. न हू न शास्तीखानासारखें झालिया काय करावें ? शिवाजी राजे जोंपर्यंत जिवंत आहेत तोंपर्यंत दिल्ली आपण सोडीत नाहीं. असा विचार करून येखलासखान व दिलेलखान यांस बोलावून आणून सव्वीस हजार जमावानिशीं जाऊन सालेरी घेऊन फत्ते करणें म्हणोन सांगोन पाठविलें. तैसेंच दिलेलखानास अहिवंत रवळा जवळा येथें दहा हजार स्वारांनिशीं पाठविलें. त्याणीं येऊन रवळा जवळा यास लागले, किल्लेवरून गडकरी यांणीं भारी युद्ध केलेमुळें किल्ले हातीं आले नाहींत. मोरोपंत पेशवे

१८. वहिली महाल–रथशाला, गाडीखाना.

१९. थट्टीमहाल=गोवाटिका, गो-शाला.

यांणीं कुमकेस मावळे लोक १२००० बारा हजार पाठविले. त्यांणीं जाऊन छापा घालून घाबरा केला. रामाजी पांगेरा म्हणोन हशमांचा नाईक हजार लोकांनिशीं जाऊन कणेरागडाखालीं दिलेलखान यांणीं फौजेनिशीं चालोन घेतलें. तेसमयीं पांगेरा यांणीं लोकांस विचारिलें, यांत कोणी यावेळीं निदान करावयाचे सोबती असाल त्यांणीं उभे रहावें. म्हणोन निवड करितां सातशें माणूस निघाले. ते घेऊन पायउतारा चालोन जाऊन चहूंतर्फे वेढोन एकघाई प्रहरभर टिपरी शिमगा खेळ खेळतात तद्वत् लढून बाराशें पठाण रणास आले. व पांगेरा वगैरे इकडील लोकांस एकेकांस वीस पंचवीस तीस जखमा तीर, बरची व सांगा व माडू वगैरे शस्त्रांच्या कहरी लागून मृत्यु पावले. दिलेलखानानीं तोंडांत आंगुली घालून मोठें आश्चर्य केलें, मग येखलासखान यांणीं येऊन सालेरीस शह घातला आणि फौजेसहित तेथें उतरला. हें वर्तमान महाराजांस कळोन कल् लष्करसह वरघांटीं सालेरीस जाऊन छापा घातला. कोंकणांतून पेशवे हशमांनिशीं रवाना केले. हे इकडून येतील तुम्हीं वरघांटींहून ऐसे दुतर्फा चालून घेऊन शत्रू मारून गर्दीस मिळविणें ऐशीं पत्रें पेशवे व प्रतापराव यांस पाठविलीं. त्याप्रमाणें उभयतां दोहींकडून सालेरीस येऊन पावले. आणि शत्रुसैन्यावरि चालून गेले. मोठें तुंबळ युद्ध हत्ती घोडे तोफा मोंगल पठाण अरब रजपूत वगैरे यांशीं जहालें. तेणें पृथ्वी कंपायमान होऊन गगनचुंबित धुळोरा उठला. तीन कोस औरस चौरस गर्दी जहाली. आपपर दिसेनासें होऊन ओळख एकमेकांची मोडली. ऐसें धुरंधर युद्ध, जसें कौरव पांडवयुद्ध [तसें] समरंगणीं जहालें. याप्रकारें मर्दुमीची निस्सीमता जहाली. हत्ती घोडे रणास येऊन दोहींकडील माणूस दहा हजार मेले. व जखमी बहुतच होऊन रणभूमीस अचेतन पडले. एक पादहस्तहीन कर्णहीन नासिकचक्षुहीन [पडले] व एकाचीं मस्तकें फुटलीं. रण दुंबूं लागलें. रक्तोदकें भूमीस सडाच घातला. धरादेवी शोणितकुंकुमें विराजली. भूतनाथ वेताळ पिशाचसेना घेऊन रणभूमीस प्रेतासनास उभा ठाकला. ऐसा प्रकार होऊन वाताहत होऊन गेली. अविंधांचीं साधनें जीं संपादिलीं तीं महाराजांस समरीं अर्पिलीं. बाकी न्यावयास कांहीं ठेविलीं नाहीं. एकजात हत्ती सवाशें सांपडले व उंट सातशें व घोडीं दहा हजार वस्त्रभाव व जडजवाहिर व वस्त्रें व शस्त्रें गुरें वगैरे हरजिन्नस बहुतच महाराजांचे हातीं लागला. बेवीस वजीर नामांकित धरिले. येखलासखान नबाब पाडाव जहाले. असे बावीस सुभे बुडविले. या युद्धीं महाराजांकडील प्रतापराव व अनंदराव व त्र्यंबकाजी दत्तो व रूपाजी भोसले, सुरराव कांकडे व शिदोजी निंबाळकर व खंडोजी जगताप व गोविंदराव जगताप व संताजी जगताप व

मानाजी मोरे व विसाजी बल्लाळ व मोरो रघुनाथ व मुकुंद बल्लाळ व बाजे उमराव यांणीं जिवाभ्य खस्त केली. मुख्य मोरोपंत पेशवे व प्रतापराव सरनोबत यांणीं अंगेज केला. सुरराव कांकडे पंचहजारी मोठे समशेरबहादर धारकरी यांणीं रणांगणाचे ठायीं भारती अतिरथी वीरांप्रमाणें युद्ध केलें. ते समयीं शूरत्वाची वाग्मितैं अरीस गोचर करवावी हा मनोगतभाव विशेष असतां अकस्मात् श्रीरामचंद्रशरातुल्य जंबूरचा गोळा लागून ठार पडला. तो सामान्य योद्धा नव्हे. प्रत्यक्ष विश्वतोमुखीं नामाधिक जैसा किरीटी किंवा कर्ण किंवा द्रोणात्मज अश्वत्थामाच विलोकितां त्या प्रतिमेचा सुरराव युद्धीं पडला. अशी फत्ते जहाली. म्हणोन पेशवे व सरनोबत या दोघांनीं महाराजांस विनंतीपत्रें जासुदांसमागमें पाठविलीं. तीं पाहून आनंदाचा उदधि हृदयीं उचंबळोन गजशावकातुल्य डुलों लागले. संतोषास पारावार नाहीं. ब्रह्मांडकरंडा भरोन उरला. फत्ते जहाल्याच्या तोफा करवून शर्करा हत्तीवर भरून समस्तांस वांटिली. जासुदांस कृपाळू होऊन भरजरी मंदील व पैठणी पासोड्या व हातांत सोन्याचीं कडीं घातलीं. व एकेकास शंभर शंभर रुपये इनाम बक्षीस दिले. व तेच समयीं बाळाजी आवजी चिटणीस यांस आज्ञापत्रें लिहावयास आज्ञा केली जे, मोरोपंत पेशवे व प्रतापराव गुजर सरनोबत यांस बहुत शाबासकी देऊन लिहिणें. व वरकड लहान थोर सरदारांस समाधानपत्रें लिहिणें. त्याजवरून चिटणीस यांणीं महाराजांचा आनंद चित्तांत आणून पेशवे व प्रतापराव यांस लिहिलें तें येणेंप्रमाणें. राजश्री मोरोपंत पेशवे व प्रतापराव सरनोबत यांस आज्ञा केली ऐसिजे, तुम्ही विनंतिपत्र हुजूर पाठविलें तें प्रविष्ट होऊन लेखनार्थ श्रवण जाहला. तुम्ही महत्कार्यकर्ते, धुरीण, अंगाचे कृतकर्मे, करते सेवक, हिंदु, केवळ महाराजांचे पंचप्राण, दुसरा अर्थ तुमचे ठायीं अणुमात्र नाहीं. तुम्हीं या समयीं जिवाची आशा न धरितां येखलासखान नबाब व दिलेलखान हफ्तहजारी हे पादशाही उमराव कांहीं सामान्य नव्हेत, दोघे पादशहाचें नावांजीसे कार्यकर्ते, पादशहाचे तर्कशांतील तीक्ष्ण तीर जैसे, घटोत्कचा सारखे बलोन्मत्त असतां, श्रीअंबा वरदें यवनाचा पराभव करून दिगंतकीर्ति सेवकपणाची तुम्हीं संपादिली. तुमची हिम्मत मर्दुमीची. सेवक असावे तर तुम्हांसारखे पटुतरप्रतापी [असावे.] धन्य तुमची! यवन लोक कालरूपी त्यांस महाकाल होऊन समरांगणीं शौर्य कर्माची निस्सीमता करून जैसा सूर्य चंद्रग्रहणीं राहू व केतुरूपें ग्रासावयास आला, किंवा रामायणीं सौमित्रें इंद्रजित् वधिला, याप्रकारें येखलासखान नबाब व दिलेलखान निवटिला. किंवा महाराजांनीं अफजलखान भुजाबळें

---

२०. वा[illegible]=चातुर्य, प्रभाव ह्याअर्थी. | २१. तर्कश=बाणांचा भाता.

बहादर स्वकरें मारिला, शास्तीखान अपमानें दवडिला, किंबहुना औरंगजेब तेजहीन केला, त्याप्रमाणेंच तुम्ही विरश्रीवैभवाची प्रौढता अरिजनास गोचर केली. महाराजांचे मनोरथ सिद्धीस गेले. जैसे गरुड हनुमंत बलोन्मत्त समर्थांचे निकटवर्ती सेवक तैसेच तुम्ही महाराजांचे सेवक. तुम्हांस उत्तीर्ण यासमयीं काय व्हावें? पहातां एक अधिक महाराजांची दया पूर्ण, येणेंकडोन सहविनयतेस व्हाल हाच अर्थ स्वामींनीं दृढ चित्तांत आणोन प्रसादवस्त्रे खासा महाराजांचा मंदील व चादरा, पटके व झगे सुरवारा व अलंकार कलगिया मोतियाचे तुरे व शिरोपेंच व कर्णमात्रा व पदकें व जडित नवरत्नांकित कडीं व हस्तमात्रा व घोडा १ व हत्ती १ एक मोरोपंत पेशवे व प्रतापराव सरनोबत यांस व लहानथोर सेवकांस गौरव महाराजांनीं करून पाठविला. आणि पत्रीं आज्ञा केली जे, अविंधांचे उमराव व वजीर मातबर लोक पाडाव झाले व जखमी शिपायांस वस्त्रे व घोडीं देऊन बहुमानें सोडून देणें " म्हणोन महाराजांनीं हुकूम केला. त्याप्रमाणें चिटणीस यांणीं राजमुद्रांकित लिहून महाराजांस अक्षरशाहा वाचून श्रवण करविलीं. पत्रार्थ महाराजांनीं चित्तांत आणून परम समाधान पावले. महाराजांचे चित्तांत जें जें होतें त्याप्रमाणें चिटणीस यांणीं परम चातुर्यता करून सगर्भ मनोल्हासाचीं आज्ञापत्रे पेशवे व सरनोबत व वरकड सरदारांस पाठविलीं. आणि चिटणीस यांजवर कृपाळू होऊन पालखी देऊन गौरविलें. आणि तुझिया लिहिण्याची साक्ष तुलाच, जो जो मजकूर सांगितला त्याचप्रमाणें कोठें अन्वय जाऊं न देतां लिहितोस, हें इतरांस होणें नाहीं; धन्य तुझें चातुर्य! महाराजांचे तूं केवळ अंतःकरण, सर्व विश्वास महाराजांनीं तुझे स्वाधीन केला आहे, इतरास जाबसाल मनसबा कर्तव्यता अणुमात्र कोणास श्रुत जहाला नाहीं, सर्व इजारत मनसुब्याची तुजवर आहे, अशी तारीफ महाराज करूं लागले. आणि चित्तवृत्ति याचे ठायीं रात्र दिवस सन्निध असावें याप्रकारें गौरव केला.

नंतर पत्रें रवाना जहालेलीं पावलेवरि आज्ञेप्रमाणें अविंधाचे वजीर उमराव मातबर लोकांस वस्त्रे व खर्चास व घोडीं देऊन आनंदयुक्त होत्साता सोडिलें. दिलेलखान सालेरीहून चहूं मजलीवर होता त्यांणीं ही खबर ऐकून माघारा पळून गेला. ही खबर दिल्लीस औरंगजेब पादशाहास कळोन तेसमयीं दिलगीर होऊन, तीन दिवस बाहेर आले नाहींत. चिंताक्रांत होऊन नगारखाना वगैरे वाद्यें बंद ठेवून बहुत अंजुर्दा आहेत म्हणोन अमदखान दिवाण यांस समजोन तेही जवळ

२२. अजुर्दा=कष्टी.
२३-२३. ह्या शब्दांचा संबंध बरोबर जुळत नाहीं.

नाहींत आणि येणेंस्तव बहुत कष्टी व श्रमी होऊन श्वास टाकून बोलले जे, "खुदानें यवनाची पादशाही दूर करून शिवाजी राजे यांस दिली असें प्रत्यक्ष दिसतें. आतां मौत[24] येईल तरि बरें. शिवाजीची कीर्ति ऐकवत नाहीं. तेव्हां बहादरखान खुद्द पादशाहाचे बंधु[25], यांणीं येऊन बहुतां रीतीनें समाधान केलें कीं, "तुम्ही दिल्लीस पादशाही खुशाल करणें. आम्ही शिवाजीवर जाऊन त्यास तंबी देऊन त्याचें लष्कर इकडील मुलखांत न ये असें करितों. नाना हुन्नर कळेल तैसें करून ठायीं ठेवितों. त्याची परवा तो काय? येविशीं कांहीं फिकीर न करावी. ऐसें समाधान करून पादशाहास तख्तावर बसवून नंतर त्यांणीं यांस नावाजून वस्त्रें अलंकार व आपले गळेंतील पदकें व शिरपेंच व कलगी व जडावाचीं दोन कडीं हस्तकीं व उत्तम घोडीं ५ पांच व हत्ती पलखदंती तीन दिधले. तदनंतर दौलतही जाफा दिधली. आणि समागमें सत्तर हजार स्वार दिलेलखानसह दिधले. येणेंप्रमाणें फौज दक्षिणेस मोहिमेवरि पाठविली.

ते मजल दर मजल आल्याची बातमी महाराजांस समजतांच बोलिले जे, "बहादरखान पेंडीचें गुरूं आहे. त्याचा गुमान तो काय? त्यास आपल्या मुलखांत यावयास दोन वर्षें लागतील." मग अण्णाजी दत्तो सुरनीस यांणीं मालसांवत मावळे यांचे हजारी यांस सांगून पनाळा घेतला. चंदन वंदन सातारा नांदागिरी परळी हे किल्ले घेतले. महाराजांची स्वारी देश पहावयास रायरीहून निघोन, वांईचा कोट येत येतां घेऊन, कन्हाड व शिरोळ व कोल्हापूर वगैरे कोट आणि हुकेरी रायबागपर्यंत घेतला. मुलुख चौतर्फा सुटला. त्यांत आटोप कैसा होईल? तेव्हां पेशवे यांचे हवाला कल्याण भिंवडी पासून कोंकण वरघाट लोहगड जुन्नर बारा मावळें हरळ्याघाटापासून केला. व अण्णाजीपंत यांचे स्वाधीन चेऊलपासून दाभोळ राजापूर कुडाळ बांदें व फोंडें अकोलपर्यंत केलें. वरघाट वांईपासून कोपळ तुंगभद्रा पावेतों देश नेमून दत्तोपंत वाकनीस यांचे स्वाधीन केला. व त्यास पनाळेस ठेविलें. ऐसें करून याखेरीज मोगलाई देशांत सुभे ठेवून ते पेशवे यांचे स्वाधीन केले. कोट किल्लेदार व कारकून व लोक ठेवणें ते महाराजांनीं नजरेनें पाहून ठेवावे. कार्याचे माणूस पाहून तैनात जाजती हशमास करणें ते [करावी.] सर कारकुनाचे मुतालीक सर्वकाळ जवळ असावे. वर्षास हिशेब मुलुकाचा व रसद[26] घेऊन सरकारकुनांनीं राजदर्शनास यावें. येणेंप्रमाणें कारभार करीत चालिले.

---

२४. मौत मरण.
२५. पादशहाचे सर्व सख्खे बंधु तर पूर्वींच नाश पावले होते.
२६. रसद=वसूल, सरकार तिजोरी.

पुढे विजापुराहून अबदुल करीमखान बारा हजार स्वारानिशीं महाराजांचे देशावरि रवाना केला तो फौजेनिशीं इकडे येऊं लागला. ही खबर महाराजांस कळोन कुल लष्कर प्रतापराव यास हुकूम केला कीं, बाहलोलखान आला हा चळवळ करितो यास मारून फत्ते करणे. ऐसें सांगोन रवाना केलें. त्यांणीं जाऊन उबराणीस नबाब यांस फौजा चौतर्फांनीं कोंडून उभा केला. पाणी नसलेमुळें जेरीस येऊन हे आटपत नाहींत हें समजोन प्रतापराव यास सांगून पाठविलें कीं, " आम्ही तुम्हांवर येत नाहीं, पादशहाचे हुकुमानें आलों; परंतु सर्वस्वीं तुमचा आहें. महाराजांचे वचना बाहेर नाहीं. " असा करार करून कुराणाची शपथ दिली आणि सल्लाह केला. तदनंतर महाराजांची फौज निघोन आली. हें महाराजांस समजलेयावरून आज्ञा पाठविली कीं, सख्य काय सबब केलें? आणि रागास आले. प्रतापराव फौजेनिशीं भागानगर चांदे देवगड शंभगिरी हा मोंगलाई देश मारून लुटून माघारे आले.

महाराजांजवळ निळो सोनदेव मजमदार होते ते मृत्यु पावले. यांचे वडील पुत्र नारोपंत शहाणे नव्हते. दुसरे रामचंद्रपंत उमदा सुलक्षण परम सुंदर बुद्धिमंत सर्वगुणसंपन्न चिन्हांकित पाहून, परम संतुष्ट होऊन बोलले जे, हा मोठे अदृष्टांचा, शहाणा, भाग्यवंत, कार्यकर्ता, धुरीण राज्याचा स्तंभ होईल. अशी परीक्षा केली. परंतु मूर्त ल्हान म्हणून नारोपंतास मजमू सांगून वस्त्रे भूषणें देऊन लौकिक संपादिला आणि स्वारीस समागमें चालविला.

मागती विजापुराहून बाहलोलखान पनाळे प्रांतीं पादशहानीं रवाना केला तो संपगांव प्रांतीं आल्याचें समजतांच महाराज म्हणों लागले कीं, हा घडोघडी येतो. मागती प्रतापराव यास फौजेनिशीं जाण्यास हुकूम केला. हुकुमाप्रमाणें जलदीनें जाऊन नेसेरीवरि[२९] होता त्यास गांठून मोठें युद्ध केलें. त्या लढाईंत प्रतापराव तरवारीचे घारानें ठार झाला. नवाब विजापुरास गेला. महाराजांची फौज पनाळे नजीक आली. ही खबर महाराजांस कळोन बहुत कष्टी होऊन आज एक बाजू खचली, फत्ते करणें विशीं सांगितलें तसें न करतां परत न येणेचे कारणानें खस्त[३०] करून प्राण वेंचून बरें म्हणविलें. आतां लष्करचा बंद करून चालवावें हा विचार प्राप्त होऊन दुसरा कोण करावा या विवंचनेंत महाराज लागले. तदनंतर लष्करांत येऊन कूच करून चिपळूण जागा श्रीपरशुराम आहे तेथें येऊन राहिले. फौजेची पाहणी करून ल्हान थोर कर्ते शिपाई लोकांस

२७. अबदुलकरीम याचें नांव बहिलोलखान.

२८. अदृष्ट—नशीब.

२९. " जेसरी " असेंही होईल.

३०. खस्त—श्रम, मेहनत.

खजाना फोडून वांटणी करून, सरनोबतीस योग्य अनसाजी मोहिते पागेंतील जुमला शहाणा मर्द सबुरीचा मोठा धारकरी चौकस पाहून त्याचें नांव हंबीरराव मोहिते ठेवून किताब देऊन दिलदिलासा करून त्याचे तौबीन लष्कर केलें.

दिल्लीहून बहादरखान व दिलेलखान फौजेनिशीं येऊन नगरास येऊन राहिल्याची खबर महाराजांस समजलियावरि किल्ले कोट गड यांस खबरदारीची ताकीद केली. आणि जासुदासमागमें नबाब बहादरखान याजकडे हरिद्रें घ्यावयास गुप्तरूपें पत्रें पाठविलीं. आणि पुढें जी तजवीज करणें ती करितां येईल म्हणोन लष्कर घेऊन मोंगलाईंत जाऊन खानदेश, बागलाण व गुजराथ, अमदाबाद व बऱ्हाणपूर व बऱ्हाड व माहूर वरकड देश नर्मदापर्यंत दाखल जहाला. जालनापूर देशांत स्वारी करून जप्ती बैसविली. मालमत्ता अगणित जमा करून चालिले. बहादरखान यांणीं फौज घेऊन हंबीरराव यांचे पाठीस लागला. तों महाराजांचे फौजेची [गांठ] पडली. तों मोंगल बहुत धास्तीनें घाबरा होऊन सात आठ गांवचे अंतरानें चालिला. दिलेलखान उतावेळा होऊन फौजेनिशीं गांठ घातली. त्यास हंबीरराव यांणीं नजरेस न आणितां तोलदारीनें मालमत्ता घेऊन येऊन महाराजांस दिधली.

पुढें महाराजांची कीर्ति ऐकून वेदमूर्ति सकल वेदशास्त्रसंपन्न, प्रत्यक्ष वेदोनारायण, प्रख्यात तपोतेजस्वी महापांडित्य अग्रगण्य, संपूर्ण पांडित्यसमूहाचे अधिपच, द्विजकुलांत देदीप्यमान, संपूर्ण अमरांसहित अमरेंद्र मस्तकें डुलावीत आहे, त्रैलोक्यभुवनीं वंद्य, शापादपि शरादपि, जैसा प्रतिसृष्टिकर्ता विश्वामित्र, किंवा ..., पराशर, व्यास, भूरिश्रवा, कण्व, मेधातिथि, जयमिनी, ...य, कपिल महामुनी, शुक योगेंद्र,* गाधिज, मार्कंडेय, गौतम, मांडुक, पौतिक, अगस्तिच दुसरा भूमंडळाचे ठायीं, भारद्वाज, दुर्वास, भगिरथ, मांडव्य, भूतळाचे ठायीं दशग्रंथी चतुःशास्त्री प्रत्यक्ष श्रीवेदजातच

... ...च स्पष्ट मूळांत ... असें आढळतें ...

...ांत.

३०-३१. ... अनसाजी ... बाबेंत.

३३. इतरत्र " हंसाजी ... तील बातमी.

३४. सबुरीचा=धिमा ... गर " असें आहे

३५. ताबीन=... कारण तेथेंच बहादूरखान

पण तें चुकीच. ... होता

* " तपोतेजस्वी " संस्कृत प्रौढ शब्द वापरण्याची हौस ग्रंथकार यास फार, पण ते असे बरेच ठिकाणीं फसतात. " तपस्तेजस्वी " " योगींद्र " असें पाहिजे होतें.

३६. " शापादपि शरादपि " याचा मूळार्थ " शापानें व शरानें " दोन्हीकडून नाश करण्याची शक्ति ज्यास असे ब्राह्मण. " ब्राह्मं क्षात्रमुभे मयि " या अर्थी. येथें " मोठे शक्तिमान् " इतकाच अर्थ घ्यावयाचा.

मूर्तिमंत, स्वामींचें अकस्मौत्[37] मनोजयप्राय देशावराप्रीत्यर्थ श्रीस्वर्गगामिनी भागीरथी अनुक्रमें मनकर्णिका यमुना श्रीसूर्यकन्यका प्रयागस्थळाहून भटगोसावी महातपो तेजस्वी यांचें आगमन जहालें. हें वृत्त श्रवण होतां महाराज अष्टप्रधान व मामादिक व सरदार व समस्त सेनासमुदाय [यां] सहित महाभेरी व नगारे व तुरतुरे, करणे मौळू[38] व शिंगें व पणवा, नफेरिया, झल्लरी वाजंत्रें, मृदंग, शंख, पांवे, मोहरी[39] महावाद्यगजरें वेदशास्त्रसंपन्न राजश्री गागा भट्टजींस सामोरां जाऊन, चरणावरि मस्तक ठेवून शिरसा अभिवंदन साष्टांगें नमस्कार घालून, अत्यादरें श्रीगुरुराय मानोन, सन्मानें स्थळास आणून बिन्हाड अति उत्तम वास करावयास दिधलें. सर्व स्नानसंध्यादि [कर्मे करण्यास] यथायुक्त रमणीक स्थळ बावांस संतोषावह ऐसेंच योजून अर्पिलें. वरचेवरि परामर्ष करावया अष्टप्रधानांस आज्ञा केली जे, अणुमात्र साहित्य न्यून पडों न देतां सांगोपांग इच्छित आज्ञा करितांच शीघ्र वरचेवरि करीत जाणें.

तदनंतर दुसरे दिवशीं महाराजांनीं भटजींस राजमंदिरास नेलें. श्रीसन्महाराज मातुश्री जिजाऊ आईसाहेब यांस व सकल सौभाग्यादिसंपन्न सईबाई साहेबांस दर्शन करविलें. तदनंतर अभ्युत्थान देऊन, कनकासनारूढ करवून, संपूर्ण सेवकजनांस आज्ञा करून, पूजोपचाराचीं साहित्यें आणवून भटजींस सुगंधित स्नेहें[40] चमेली, सुगंधराज, मोगरेल, व गुलाबीअत्तर नानाप्रकारचीं व चुंवा, चंदन, केशर, कस्तुरी, अरगजा, मिश्रित करून उटणें केलें. तदनंतर उष्णोदकें स्नान घातलें. भरजरी तेजःपुंज महावस्त्रें चिरा[41] चादर बादली देऊन पूजोपचारास दुसरीं वस्त्रें शालजोडी इत्यादि प्रकारें कनकासनावरि रूढवोन कनकाभिषेक मुक्त माणकें पाच पेरोजें[42] लसणं,
नील प्रवाल मिश्रित करून केला. तदुत्तर सुगंधित अष्टगंधें
व कुंकुमागर व कृष्णागर, केशर, कस्तुरी, अर्पण केलें. सुमनं चंपक मालती व गुलाब, शेवती, बकुल, पारिजातक, जाई, जुई, करवीर, कुंद व आरक्त कमळें व श्वेतोत्पलें व नीलोत्पलें व या विरहित कनकाब्जें व श्रीतुलशी द्विजराजांस
[अर्पून] महाराजांनीं पुष्पांजलियुक्त करकमलें चरणकम
ंतर

३७. मूळांत "अकमास्त" असें आहे तें हस्तदोषानें पडलें असावें.

३८. माळू=मृदंग ?

३९. "मोहरी पणवाभिदः" राज व्यवहार कोशी.

४०. स्नेह=तेल.

४१. चुवा
४२. चिरा=रु पूजिलें. तदन
कलाबतू असते न्याची
उपयोग करितात. सार. एवजीं

४३. पेरोज=अस्र पटका, ह्यांत सं
शेष. नीळ. चा पागोट्यान वि-

गडाचे माचीस राहवयास येतों. त्यांनीं उत्तर दिलें कीं, आमचा दुसरा विचार नाहीं. सुखरूप येऊन राहणें. असें उत्तर येतां च गडाखालीं जाऊन छावणीस पागा हजार मावळे लोक देखील जाऊन राहिले. पर्जन्यकाळ क्रमिल्यावर दिपवाळीसण आला. निळोजी निळकंठराव यांचे धाकटे बंधु दोघे होते. पिलाजी निळकंठराव व शंकाजी निळकंठराव. निळोजी निळकंठराव वडील. ते किल्ल्याचें व गांवगन्नाचें काम करीत होते. धाकटे भावांस बांटा देत नव्हते. अन्नवस्त्र मात्र देऊन एक स्थळीं ठेविलें होतें. धाकटे भावांनीं शिवाजी राजे यांस एकांतीं भेटून अनुसंधान लाविलें होतें. दिपवाळी सणाबद्दल जिजाऊस व शिवाजी राजे यांस आमंत्रण सांगावयासि वडिलानें धाकटे भावास पाठविलें. त्याणें येऊन आमंत्रण सांगितलें. त्यासि उत्तर केलें कीं आम्हांस लोक टाकून येतां नये. येथें ही तुमचें च आहे. म्हणून त्यासि फिरून पाठविलें. आमंत्रण घेतलें नाहीं. मागुती तिघांनीं विचार केला जे, शहाजी राजे यांचा व आपला घरोबा. त्यांचा पुत्र व स्त्री येथें असतां दिपवाळीस न आणितां भाऊपणास उचित दिसत नाहीं. त्यांचा शब्द लागेल. करितां मागुती उभयतां सर्व लोकांसमवेत बारगीर मावळे देखील खासदार यांसि एकंदर परवानगी देऊन गडावर समस्तांस घेऊन गेले. तीन दिवस न्हाणें भोजन होऊन उत्तम वस्त्रे उभयतांस व लोकांस दिलीं. द्वितीयेस भाऊबीज करून बोळवण करावी असें होतें. ते दिवशीं भोजन जाहालें. रात्रीं जाणार होते, परंतु जाणें न जाहालें. निळकंठराव [यांनीं स्त्री] सहवर्तमान निद्रा केली. प्रातःकाळची चार घटिका रात्र असतां पिलाजी निळकंठराव व शंकाजी निळकंठराव यांनीं शिवाजी राजे यांस सावध केलें. अगोदर सूचना होती. ते समयीं निळोजी निळकंठराव यांच्या पलंगाखालीं रेशमी काढण्या घालून बांधिला. त्याची स्त्री एकीकडे काढून पायीं बेडी घातली. उभयतां भावांच्या ही पायीं बेड्या घातल्या. कोठींत ठेवून गडाच्या दरवाज्यांवर मावळे लोक पाठवून जागजागां चौक्या ठेविल्या. त्यांचे लोक तीन हजार फितुरांत होते ते ही काढून दिले. त्या लोकांच्या बायका गडाखालीं काढून देऊन वस्तभाव घेतैली. ते समयीं गडावर हवलदार बाजी घोलप, अनाजी रंगनाथ मळेकर सबनीस, ठेवून पांच हजार मावळे नेहमीं ठेवून निळकंठराव यांजकडील खजीना व त्यांत सांपडलें तें ही घेऊन त्यांस तीन रोज कैद करून ठेवून तदोत्तर बायका वस्तभावसुद्धां त्रिवर्गांस इनाम देऊन मौजे चामळीस ठेविलें. अद्यापि त्यांचें वतन सरनायकीचें त्यांच्या वंशास चालत आहे.

---

३३. शिवाजीनें पुरंदर इ० स० १६४७ त घेतला.

अनुक्रमणिका

कसबे सुपें[३४] येथें शहाजी राजे यांचे मेहुणे सौभाग्यवती तुकाबाईचे भाऊ होते. त्यांचे भेटीस जाऊन त्यांस कैद केलें. त्यांच्या तीनशें पागा व द्रव्य घेतलें. ठाणें बसवून मग सोडिलें. त्याउपरि चाकणेचें[३५] ठाणें दादाजीपंतांचे होतें. तेथें फिरंगोजी नरसाळा हवालदार ठेवून किल्ला आपले स्वाधीन ठेविला. महालाचे हवालदार काशीराम अत्रे देशपांड्ये सासवडकर बहुत दिवस होते. त्याजवर राजगड[३६] व पद्मावती व संजीवनी व सुवेळा घेऊन किल्लयाचे इमारतीचें काम लाविलें. त्या कामावर [३७]मोरो त्रिमळ पिंगळे चाकरीस ठेविले. त्या उपरि सिंहगड निजामशाई[*] किल्ला तोरणा[३८] प्रचंडगड घेतला. पातशाई खजीना होता त्याची पाळत आणोन बेरड पाठवून खजीना लुटून आणिला. दोन लक्ष होन [पो] त्यासि दाखल केले. शामराजपंतांस पेशवाई दिली.

ही खबर विजापुरीं पातशाहास[३९] पोहोंचली. त्याजवरून पातशाहांनीं कौल पाठवन महाराजांस जाणविलें जे, तुम्ही पातशाहीचाकर असून, मुलुख मारितां, किल्ले घेतां, खजीने लुटतां, रयतेस आजार देतां, हें उत्तम करीत नाहीं. बरें, जालें तें माफ असे, तुम्ही हुजुर येणें. तुम्हांस दौलत देऊं, सरफराज करूं, म्हणोन लिहिलें. त्याजवरून हुजूर जावें न जावें असा विचार करितां महालांत जाऊन सईबाई स्त्रीस विचारणा केली. पुसलें जे, पातशाहांनीं कौल पाठवून भेटीस बोलाविलें आहे जावें कीं न जावें ? सईबाईनीं उत्तर केलें कीं, आम्हां स्त्रियांस पुसावें असें नाहीं. महाराज काय समजोन पुसतात हें नकळे. थोर थोर लोक मुत्सदी वगैरे आहेत, ज्यांचा भरंवसा असेल त्यांस विचार पुसावा. बायकांच्या बुद्धीचा विचार किती ? श्लोक. आत्मबुद्धिर्हितार्थाय गुरुबुद्धिर्विशेषतः। परबुद्धिर्विनाशाय स्त्रीबुद्धिः प्रलयं गता ॥ १ ॥ स्त्रियांची बुद्धि या प्रकारची निंद्य आहे. महाराज बोलले कीं, तुम्ही बोललां हें सत्य. परंतु स्त्रियास्त्रियांत अंतर आहे. स्त्री म्हणजे घरचा प्रधान याजकरितां विचारलें. त्याजवरून सईबाई बोलली कीं, महाराजांचे वडील हुजूर आहेत. महाराजांनीं पातशाई किल्ले घेतले, खजीना लुटला, मारिला, याजकारितां हुजूर जावें हा सल्ला नाहीं.

---

३४. सुपें परगणा इ० स० १६३७—३८ त घेतला.

३५. चाकणचा किल्ला इ० स० १६३७-३८ त घेतला.

३६. राजगड किल्ला मोरबद डोंगरावर इ० स० १६४७ त शिवाजीनें बांधिला.

३७. मोरो त्रिमळ पिंगळे इ० स० १६५१ त चाकरीस राहिले.

* वस्तुतः शिवाजी पराक्रम करूं लागला तेव्हां निजामशाही जिवंत नव्हती. एथें अदलशाही असावेंसें वाटतें.

३८. तोरणा इ० स० १६४६ त घेतला.

३९. यावेळीं विजापुरीं महमद अदिलशहा गादीवर होता. ह्यानें इ० स० १६२६ पासून इ० स० १६५६ पर्यंत राज्य केलें.

अनुक्रमणिका

वडिलांवर दृष्टि देऊन जाल तेव्हां बरें कसें दिसेल ? राज्य करावें असें असेल तर श्रीशंकरजीस शरण जावें. श्री जें नेमून कार्य करील तें पहावें. राज्य करणें त्यास मोह कैंचा. कंबरेस *दाली बांधावी. पुढें जें होणें तें होईल. हें ऐकून महाराज परम संतोष जाहाले. उचित द्यावयास पाहतां शहाजी राजे महाराजांनीं कर्नाटक प्रांतांतून पोवळ्यांचा पलंग व §दाब चौलक्ष होनांची व जिरें बखतरें व टोप व फिरंग तारवावरून जलमार्गें पाठविलीं होतीं त्यांपैकीं दाब सईबाईस दिली. बहुत संतोष होऊन श्रीस्मरण करून कंबरबंदी केली.

निळो सोनदेव यांसि मुजमी दिली. शिपाई लोकांचा व लष्करचा जमाव केला. जागजागां स्वाऱ्या शिकाऱ्या करून पैका मेळवावा तो लोकांस वांटून द्यावा. असें करीत असतां किल्ले घेऊन बंदोबस्ती केली. राज्यास आव घातला. सोंडवळकर व कोंडवळकर व जंजीरकर व राजपुरीकर तर्फेचे लोकांनीं तमाम कागद पाठवून वर्तमान जाणविलें कीं, महाराजांनीं कोंकणांत आल्यावर आपण भेटीस येऊं. त्याउपर महाराज कोंकणांत उतरले. सोंडवळकर व कोंडवळकर येऊन भेटले. सुरगड व बिरवाडी किल्ला सुवेळा वसविला. जागजागीं ठाणीं वसवून शिवापुरास गेले. शावजी सोमनाथ यांजला कारभार सांगोन रघुनाथ बल्लाळ कोरडे सबनीस यांस किल्ल्याची खबरदारी सांगोन निराजीपंतास जवळ ठेविलें. सोमनाथपंतास डबिरी दिली.

तदनंतर विजापुराहून सातशें बारगीर चाकर रहावयास आले त्यांसि महाराज बोलले कीं, आम्हांजवळ काय आहे ? याचें कसें करावें ? हें ऐकोन गोमाजी नाईक बोलले कीं, महाराजांस राज्य करणें आहे. साफ उत्तर कसे देतात. त्यांचा मुद्दा मनास आणोन त्यांचे कबिले कोठें आहेत त्याची चौकशी करून उत्तर काय देणें तें द्यावें. आपणाजवळ काय आहे म्हणोन भ्रम तोडावा ही राज्यनीति नव्हे. महाराजांस काय कमी आहे ! सरकारकून बोलावून विचार करावा. मग परकीयांस उत्तर देणें तें द्यावें. त्याजवरून सरकारकून व सरदार बोलावून आणिले. विचार करून बारगिरांचे कबिले विजापुराहून आणवोन त्यांजला चाकरीस [४०]ठेविलें. त्याजवर राघो बल्लाळ अत्रे यांसि सुभा सांगोन त्यांचे स्वाधीन ते बारगीर केले.

निळो सोनदेव मुजुमदार यांसि मुलूखगिरीचा सुभा सांगितला. त्यानें मुलखास कौल देऊन रयत आबादानी केली. त्याउपर पायलोक जमाव केला. मावळे;

* दाली—तरवार लटकविण्याच्या कमरपट्टा; दाली बांधणें=दुसऱ्याशीं लढण्यास तयार असणें.

§ दाब=सोन्याचा कमरपट्टा.

४० इ० स० १६५८ त हे लोक चाकरीस ठेविले.

हमाले, पाडळ, निंबाळकर, कांकडे, घाडगे, जगताप, सोनवळकर, पालेकर, गुजर वगैरे यांसि सांगोन विचार करून आंवढा व पट्टा § दोन्ही किल्ले घेऊन त्यांजवर नरहर आनंदराव यांसि पेशवाई दिली. तदोत्तर रायगडास व सुवेळेस इमारत जाहाली. नंतर मुख्य तेथें राहूं लागले. त्याउपर चाळीस हजार मावळे चाकर ठेविले.

बारा मावळचे राजे चंद्रराव मोरे जावळीकर विजापूरच्या पातशाहास खंडणी दरसाल देऊन होते. त्यांचा दिवाण हणमंतराव मोरे याची कन्या नवरी सुंदर उपवर होती. तिचे सोयरिकीबद्दल रघुनाथ बल्लाळ सबनीस यांसि हणमंतराव मोरे यांजकडे शिष्टाईस पाठविले. त्यांचे राज्यांत झाडी बहुत. याजकरितां रघुनाथ बल्लाळ यांच्या समागमें पंचवीस स्वार व शंभर मावळे देऊन रवाना केलें. हणमंतराव मोरे जोतें उतरोन आंगणांत भेटीस आले. भेट होतांच दगा करून कटारीनें त्यांस मारिलें. दारीं दहावीस लोक होते तेही मारिले. वांईहून रातोरात किल्ले पुरंदरास आले. राजे बहुत संतोष होऊन शिरपाव दिला. दुसरे दिवशीं चाळीस हजार मावळे घेऊन रातोरात चालोन तिसरे रोजीं श्रीमहाबळेश्वराहून निसणीचा घाट उतरोन जावळीस आले. रघुनाथ बल्लाळ सबनीस यांचे समागमें फौज देऊन माणकोजी दाहातोंडे सेनापति होते ते व सबनीस फौजसुद्धां रडतोंडीचे घाटानें उतरून जावळीस आले. तिजला वेढा घातला. दोनप्रहर पर्यंत लढाई जाहाली. जावळी घेतली. राजश्री बाजीराव कृष्ण मोरे पंधरा सोळा वर्षांचे उमरींत होते. त्यांसि स्त्रियांसुद्धां कैद केलें. मालमत्ता द्रव्य सांडलें बहुत सांपडलें. पुरातन राज्याचा भंग केला. मालमत्ता तेथील घेऊन प्रतापगडीं सुवेळा येथें श्रीदेवीची स्थापना [१२] केली. मावळे चौकीस ठेविले. उभयतां मोरे घेऊन पुण्यास आले. तैलाभ्यंग करून उत्तम भोजन घालोन पुण्याचे दक्षणेसन्निध निमजागा आहे ते स्थळीं उभयतांचा शिरच्छेद केला. मोऱ्यांच्या स्त्रिया व कन्या होत्या त्यांची सोयरीक न करितां सोडून सर्वत्रांस दिलें. चंद्रावमोरे जावळीकर यांचे राज्याची दशा करून राज्य घेतलें. साठ हजार मावळे नांवाजून सही केले. द्रव्य बहुत जमा जाहालें.

त्याजउपर कोयनाकांठ सोडविला. वासोटा किल्ला घेतला. मावळे लोक यांजला कौल पाठवून भेटीस आणिलें. हाजूरगोळे व पांढरे व मोरे व

§ हे दोन्ही किल्ले नगर जिल्ह्यांत आकोलें तालुक्यांत आहेत.

११. ही गोष्ट इ० स० १६५८त घडली.

१२. प्रतापगडास देवीची स्थापना इ० स० १६६१ त केली.

हसेकर व दुदुसकर यांसि नांवाजून सुभे जुमले सांगितले आणि बक्षिसी दिल्या. तदोत्तर जाऊन कल्याण मारिलें. राजश्री आबाजी सोनदेव यांनी साराच आटोप केला. मशारनिल्हेस मुसलमानाची स्त्री चांगली सांपडली होती ती महाराजांस नजर केली. महाराजांनीं उत्तर केलें कीं, जिजाऊ साहेबांचे स्वरूप असें सुंदर असतें तर आम्ही या प्रमाणेंच जालों असतों. असें बोलोन तिजला कन्येप्रमाणें मोजून तिजला वस्त्रे अलंकार देऊन समागमें पांचशे स्वार दिले आणि विजापुरास पोहोंचविली.

मग येऊन रायगड पटिला लिंगाणा किल्ला बांधिला. आबाजीपंतीं कल्याणचा बंदोबस्त केला. मामले चऊल येथें जाऊन शहर मारिलें. तेथें गुजर होते त्यांजपासून बहुत मत्ता घेतला. तेथें काजी होता तो सांपडला. शहरास व मुलकास कौल दिला. याउपर महाराजांनीं प्रधानगड घेतला. तेथें केशर शिंग होता त्यानें जोहर केला. कबिले मारिले. त्यांत दोघे पुत्र वांचले होते ते घेऊन केशर शिंग याची मातोश्री किल्ल्यावर पळून गेली होती ती झाडीमध्यें लपून राहिली. झुंज जाहालें. केशरशिंग पडला. किल्ला फत्ते जाहाला. महाराज किल्ल्यावर चढून गेले. मार्गीं बोरीची कांटी पालखीस लागली. तेव्हां महाराज बोलले कीं, कांटी आपल्यास आक्षेप करिती काय निमित्य! इजखालीं खणावें. तेथें मालाचा चौक लागला. त्यांत अकबरी मोहोरा व होन व सोन्याच्या कांबींचे तुकडे मिळोन बावीस घागरी व चार कढया सांपडल्या. किल्ल्याचा झाडा घेतला तों केशरशिंगाची आई सांपडली. तिचे पायांवर डोई ठेवून पालखींत बसवून गडाखालीं आणिली. केशरशिंग वगैरे रजपूत रणीं पडले होते त्यांजपाशीं आणोन अग्नि दिला. कितीक दिवशीं त्याचे आईस व पुत्रास पायलोक समागमें देऊन वतनावर रवाना करून दिलें.

गोंवेंकर सांवत जमाव करून तळें घोंसाळें येथील मुलूख मारून गेले. ते समयीं महाराजांचें शरीर स्वस्थ नव्हतें. याजकरितां श्री हरिहरेश्वरीं जाऊन तेथें व्यथेचा परिहार केला. तेथून आल्यावर कितीकां दिवशीं मागती हरिहरेश्वरास गेले. ते वेळेस गोंव्यापाशीं आले. तेथील सांवत भेटावयास आले ते च हस्तगत करून त्यांजपाशीं फिरंग एक फार चांगली अपूर्व होती ती घेतली आणि त्यांसि नांवाजून चाकर ठेविला. पालवणकर व दळवी राजे जाऊन पातशाही चाकर झाले. तेव्हां वरचेवर घाटमाथ्याचे किल्ले बांधिले. इमारत जागजागां काम लाविलें. राजपूर मारिलें. शृंगारपूरकर सुरवे यांजला युक्तीनें पळवून देशधडी केलें. मुलुख हस्तगत केला. त्याजवर कुडाळप्रांतीं

---

४३. कल्याण इ० स० १६४८ त मारिलें.

स्वारी करून कुडाळकर सांवत व भोंसले परागंदा करून फिरंगाणांत पळवि-ले. तेथील मुलुखाचा बंदोबस्त करून फोंडीयाचे कोटास आले. तो कोट जोरावर म्हणून त्यास सुरुंग लावून उडविला. फत्ते झाली.

हें वर्तमान विजापुरीं पातशहास जाहीर जाहलें. शहाजी राजे करनाटकां-त होते. त्यांजपाशीं लिहिलें. त्यांनीं उत्तर दिलें कीं, आपण आपले स्त्रीचा व पुत्राचा त्याग केला आहे. तुम्हांस कळेल तें करणें. आमचें ते एकत नाहींत. त्याउपर अफजलखान भटारी कचेरीस बसला होता तो सरदार मोठा. बारा हजार स्वार त्याजपाशीं जमियत होती. बहुत दुष्ट. तुळजापुरीं त्याणें श्रीदेवीस उपद्रव केला होता. पैजेचा विडा घेऊन फौजेसहवर्तमान वांईस आला. शिवाजी राजे जिजाऊस घेऊन प्रतापगडास आले. साठ हजार मावळे होते. अफजलखानानें आपला दिवाण कृष्णाजी भास्कर महाराजांकडेस शि-ष्टाईस पाठविला जे, तुम्ही भेटीस येणें. तुम्हांस दौलत शहाजीपेक्षां विशेष देऊं. पातशहास भेटवितों. बेविश्वास भेटीस यावें. कृष्णाजी भास्कर यांस राजे यांनीं उत्तर दिलें जे, भेट घेतों, परंतु तुमचे लष्करांत येत नाहीं. प्रताप-गडचे दरवाजाखालीं बाहेर सदर करितों. तेथें खुद्द अफजलखान व तुम्ही येणें. वचन प्रमाण देऊन हातीं धरून घेऊन जाणें. पातशहाचे भेटीस येतों असें बोलोन त्यासि वस्त्रे भूषणें देऊन गौरव केला. घोडा खासा बसावयास दिला आणि एकांतीं बसून विचारिलें शफतपूर्वक कीं, खानाचे चित्तांत काय आहे ? त्यानें सविस्तर वर्तमान निवेदन केलें. मग बोलिले जे, तुम्ही आपला मतलब सांगावा. " त्यासि जावळीस घेऊन येतों. तेथें एकांतीं नेऊन जें फावेल तें करावें." याप्रमाणें बोलोन चालिला. समागमें आपले तर्फेनें वकील दत्ताजी गोपिनाथ बोकील मौजे हिवरें नजीक सासवड यांस देऊन रवाना केलें. त्या-णीं जाऊन हकीकत जाहीर केली. बहुत प्रकारें समजाविलें. तेव्हां भेटीस जावें असा निश्चय जाला. हें वर्तमान दत्ताजी गोपिनाथ यांणीं राजे यांस लिहिलें. त्याजवरून गडाचे बुरजाखालीं दरवाजाचे सन्निध गडकरी बेलदार बोलावून अनाजी रघुनाथ सबनीस यांसि सांगितलें. सदर तयार करविली. मखमाली डेरे वगैरे सोनेरी कामें केलीं. बिछाने उत्तम तयार केले. मावळे वगैरे लोकांचा ज-माव करून पाठी थापटून फार नांवाजलें. जावळीचा घाट धरून बारा हजार मावळे जागजागां ठेविले. वाटा मोकळ्या ठेविल्या. लोकांस बोलले कीं, अफज-लखान येत आहे. आम्ही त्याचे भेटीस जातों. किल्ल्यावर तोफा तयार केल्या. लोकांस इशारत सांगितली कीं, खानास आपण मारिलें म्हणजे गडकरी किल्ल्या-वरील तोफांचे आवाज करतील तेव्हां तुम्ही त्यांचें लष्कर कुल बुडविणें.

जो कौलास येईल त्यास राखणें. वरकड लष्कर न जाऊं देणें. याप्रमाणें संकेत केला. अफजलखान तोफा व बुणगें वाईस ठेवून, सडे फौजसुद्धां, बेलदार झाडी तोडावयास समागमें घेऊन, खंडोजी रोहिकर पांच हजार मावळे यांचा सरदार हरोळीस[४] होता, त्यास बरोबर घेऊन, प्रतापगडास जातां हत्ती निशाणाचा गुंतला. तेथें चालेना. तेथें बहुतांनी वर्जिलें कीं न जावें. परंतु ऐकिलें नाहीं आणि त्या हत्तीचे डोळे फोडिले. दुसरे हत्तीवर निशाण देऊन झाडी तोडून वाटा करीत रडतोंडीचा घाट उतरोन कोयनातीरीं खोऱ्यांत झाडी तोडून मुकाम केला. तेथून कृष्णाजी भास्कर व दत्ताजी गोपिनाथ [यांस] पाठविलें कीं, लष्करांत भेटीस येणें. तेथेंच उत्तर केलें कीं, सदरेस तुम्ही सडे एकटे येणें. तेथें भेट होईल. हा निग्रह पाहून अफजलखान फाजीलखान पुत्र होता त्यासि लष्करांत ठेवून आपण पालखींत बसून स्वार जाले. भोई बत्तीस व खिजमतगार पांच व कृष्णाजी भास्कर दिवाण व दत्ताजी गोपिनाथ वकील राजाकडील पर्वत चढून सदरेसन्निध आले. अगोदर राजश्रीनें सदरेस मागें मोठी गर्ता खणून ठेविली होती. त्यांत धारकरी चाळीस असामी संभाजी व कावजी व हिरोजी फर्जंद व सोन महाला व जीव महाला वगैरे चाळीसजण बसविले होते. त्या उपर शिवाजी राजांनीं बख्तर आंगांत घालोन टोप डोईस घातला. मग येऊन देवदर्शन घेतलें. बिचवा, वाघनख नवटांकी तरवार मजबुतीनें घेतली. सर्व लोकांस सावधान करून गडावर बंदोबस्ती केली. आऊ साहेबांचे पायांवर डोकी ठेविली. मातोश्रींनीं विजयी व्हावें असा आशीर्वाद दिला. सारे सरदार गुजर, महाडीक, पानेकर, निंबाळकर, निराजीपंत, निळोजीपंत, मोरोपंत, उमाजी व रावजीपंत या सर्वांस निरवणूक करून शिवाजी राजे यांस हातीं दिलें. जिवा माहाली यास दरवाजावर ठेविलें. खान खिजमतगार व भोई दूर ठेवून कृष्णाजी भास्कर व दत्ताजी गोपिनाथ यांसि घेऊन सदरेस येवून लोडाजवळ बसले. दत्ताजी गोपिनाथ याणें पुढें जाऊन महाराजांस विनंति केली जे, खान येऊन सदरेस बसले. महाराजांनीं मजबुतीनें भेटीस चलावें. बिचवा, वाघनख, नवटांकी तरवार, घेऊन खानासमोर येऊन सलाम केला. उभे राहिले. खानानें कृष्णाजी भास्करास हेच शिवाजी राजे म्हणोन तीन वेळां पुशिलें आणि बोलिला कीं, तुम्ही पातशाही उमराव असोन किल्ले घेतां, मुलूख मारितां, खजीना लुटितां हें काय आहे ? महाराजांनीं उत्तर केलें कीं किल्ले कोट आपणच घेतले. खजीना मोगल नेत होता तोही आपणच लुटून सदर जागा केल्या. खान बोलला आमचे किल्ले घेतले आहेत ते आमचे हवालीं करणें.

४. हरोळी=पिच्छाडी.

अनुक्रमणिका

पातशहांनीं तुम्हांस बोलाविलें आहे. हुजूर घेऊन जाऊं. महाराजांनीं जाबसाल केला कीं पातशाई परवाना कोठें आहे ता दाखविल्यावर हुकूमबरदार असों. त्याजवरून खानाचा दिवाण बोलिला कीं खानाचा दस्तेंपंजा शिरीं घेऊन तखसीर माफ करून घेणें. महाराज बोलले जे, खान पातशाईचाकर, आम्हांस माफ कां करतील ! असो. तत्रापि तुम्ही म्हणतां तरी आम्ही खानाचे पोटांत डोई घालितों, त्यांनीं तखसीर माफ करावी. असें बोलोन खानास भेटले. खानानें महाराजांस बगलेमध्यें दाबून कटार चालविली. आंगांत शिलेपोस होता सबब कारेगीर जहाली नाहीं. महाराजांनीं अगदीं पिळोन बिचवा चालविला आणि वाघनखाचा मार डावे हातें केला. पोट फोडून कोथळा बाहेर काढिला आणि महाराजांनीं आपणांस सोडवून घेतलें. खानानें शालेनें पोट बांधून महाराजांवर फिरंगीचा हात टाकिला तो वार कारेगर न जाला. टोप तुटोन गव्हांप्रमाणें लागलें. त्यावर महाराजांनीं पट्याचा हात चालविला. खानाचे दोन भाग केले. शेख जवळ पठाण होता तो आडवा धांवला. त्यासि तानवाजी मालुसऱ्यांनीं जवळ करून ठार पाडिला. कृष्णाजीपंत दिवाण यांणीं महाराजांवर हात टाकिला. राजे बोलिले कीं ब्राह्मण तूं. असें समोर उभें न रहाणें. ब्राह्मणहत्या घडेल. इतक्यांत जिवा माहाली यांनीं त्यासि तरवारीनें ठार केलें. येसो निकम येऊन महाराजांस माघारें करून आपण पुढें जाला. तों इतक्यांत भोई शिताफी करून खानाचा मुर्दा पालखींत घालून पळूं लागले. येसा निकम धांवून भोयांच्या कुंच्या मारून आणि शीर कापून शीर व मोत्यांचा तुरा घेऊन आला. संभाजी व कावजी वगैरे चाळीस असामी गर्तेत गडबड ऐकतांच बाहेर धांवून आले. चपेटीस दत्ताजी गोपिनाथ सांपडले. त्यांसि ही दोन चार वार जाहले. बळखलें नाहीं. महाराजांनीं त्यांस वोळखून रक्षिले. मोगलाचें शीर घेऊन गडावर गेले. त्यानें श्रीतुळजापूरचे भवानीस उपद्रव केला होता म्हणोन शीर दरवाज्यावर बांधिलें. बुरजावर इशारत केली, तोफा सुटल्या. फत्ते जहाली. मावळे लोकांस इशारत होती च. ते लष्करांत उतरल्यावर

---

४५. दस्तपंजा=अभयहस्त.

४६. तक्शीर=अन्याय.

४७. कारेगार=लागू.

४८ फिरंग=तरवार.

४९. येसा निकम हें नांव मोडी लिपींत लिहिलें असल्यामुळें व त्या लिपींत क आणि म व जी आणि नी यांचे सादृश्य असल्यामुळें येसाजी कंक असा भ्रम होऊन प्रांट डफचे इंग्रजी इतिहासांत हा नांव छापलें गेलें आहे. परंतु खरें नांव येसा निकम आहे असें पुष्कळ हस्त लिखित मोडी प्रतींवरून दिसतें तसेंच दत्तोजीपंत याबद्दल पंतोजीपंत असें मोडी लिपींतील द व प यांचे सादृश्यामुळें झालेलें आहे.

५०. दशा करून [पाठांतर].

घाटा बांधून सावध च होते. जमा होऊन सर्व लष्कर बुडविलें. लूट माफ केली होती. बारा हजार घोडे पागेस आले. निशाणनगारे व हत्ती हुजूर घेतले. अफजूलखानाचा कबिला व पुत्र कोयनाकांठानें पळून गेला. बांईस जुणगें ठेविलें होतें तें लुटून तोफा वगैरे गडावर आणिलें. खंडोजी खोपडा रोहिलीकर जीवें मारिला. जिजाऊस जाऊन भेटले.

दत्ताजी गोपिनाथ यांस इनाम दोन लक्ष होन व मौजे हिवरें तालुके कोरे-पठार प्रांत पुणें नजीक सासवड हा गांव इनाम दिला. अद्यापि त्यांचे वंशास हें अन्न चालत आहे. मोरोपंतास पेशवाई दिली. रावजीपंतास राजापूरचा सुभा होता त्यांजपाशीं राजश्री बाळाजी आवजी प्रभु शहाणे लिहिणार पाहून रावजीपंतीं फडनिशी व चिटणिशी सांगितली होती. कागदपत्र त्यांचे हातचे हुजूर जाऊं लागले. त्यांचे लिहिण्यावर व मजकुरावर महराज संतोष जाहले. असा लिहिणार हुजूर आपल्याजवळ असावा ह्मणोन बोलले. रावजीपंतांस एक दोन वेळां लिहिलें कीं, तुह्मांजवळ ब्राह्मण परभु कोण लिहिणार आहेत ते हुजूर पाठविणें. त्याउपर महाराजांची स्वारी राजापूरें प्रांतीं जाहाली. तेव्हां रावजीपंत येऊन भेटले. ते समयीं समक्ष बोलले जे, पंतीं इतका लिहिणार आम्हांस दिलाच पाहिजे. त्याजवरून रावजीपंतांनीं राजश्री बाळाजी आवजीस आणोन महाराजांस भेटविलें. महाराजांनीं त्यास चिटनिशी सांगितली. घोडा शिरपाव बक्षीस देऊन राज्यकारणीं लिहिण्याची घडामोड त्याचे हातांनीं घेऊं लागले. बहुत संतोष जाहाले. अंतस्थ राजकारणादिक कामें निघालीं [तीं] ते करूं लागले असतां सर्व कारकुनांस अचंबा वाटला. ते द्वेष करूं लागले. कोणेही प्रकारें याचा बदनैक्ष होऊन नाश व्हावा हें चित्तांत आणिलें. ही बातमी महाराजांस कळली. त्याजवरून महाराजांनीं बाळाजी आवजीस ताकीद केली जे भोजनास कोणा एकाचे घरीं विश्वास धरून गेलां तरी तुमचा मुलाहिजा होणार नाहीं. असें समक्ष सांगितलें. हें वर्तमान सर्व कारकुनांस कळल्यावर एकत्र होऊन विचार केला कीं, याजवर महाराजांची पूर्ण कृपा आहे. आपण द्वेष केल्यास उपयोग नाहीं. असें म्हणोन त्याशीं सख्य पाळिलें.

राजश्री दलपतराव पोतनीस सरदेशमुख मामले रावेरीस आले. ते चऊल-पर्यंत पोहोंचले. तो महाराजांपुढें कांहीं अक्कल न चाले. ह्मणोन त्यांनीं रायबागी-

५१. राजापुरावर स्वारी इ० स० १६६० त झाली.

५२. बदनक्ष=फजिती.

५३. मुलाहिजा=क्षमा.

५४. रायबागीण=ही माहूरच्या उदाराम नामक देशमुखाची स्त्री. हिचा नवरा अवरंगजेबाचे तर्फेनें त्याचे भावाशीं युद्ध करीत असतां इ० स० १६५७ चे सुमारास मरण पावला. तेव्हां ही मोठ्या शौर्यानें लढली. म्हणून अवरंगजेबानें तिला राय-

ण कुमकेस आणविली. ती पेणचे मार्गे येणार हे वर्तमान महाराजांस जाहीर जाहालें. त्याजवर उमरखेडचे मार्गे पांच हजार बरकंदाज ठेवून मार्ग बंद केला. हाटेलैकर व राजगडकर पाटील व येशवंतराव व मानाजी व विश्वासराव हातमुलैकर व दिनकरराव यांस हुकूम केला कीं, उमरखेडचे मार्गे रायबगीण येत आहे तिजला बुडविणें. तुमची सर्फराजी होईल. तों रायबगीण उमरखेडास आली. पुढें सर्वत्रांनीं मिळून भोंवता वणवा लावून लष्कर सर्व बुडविलें. रायबगीण धरून आणिली. ती बायको. तिजला काय मारावी म्हणोन वस्त्रें जवाहीर देऊन औरंगाबादेस पोंचवून दिली. नामदारखान यांनीं पळून जावें असा विचार केला तेव्हां महाराजांनीं मिरा डोंगर धरून घाट बंद केला. हें वर्तमान नामदारखान यासि दलपतरायांनीं सांगितलें. नागोठणें याचे बंदरावरून पेणचे मार्गे खान कल्याणावरून पळून गेला. कुल दक्षणेस विजापुरीं उमराव होते त्यासि दहशत पडली. महाराजांचें यश बहुत वाढलें. किल्ले सातारा व चंदन व पन्हाळा वगैरे गड तहद विशाळगड खेळणा व रांगणा, प्रसिद्धगड, भिलगड, तहद सोंध्याचे सरदे पावेतों गड घेऊन खुद्द राजे पन्हाळियास राहिले.

अफजूलखानाचा लेंक फाजलखान पळाला होता तो विजापुरास फकिरी घेऊन पातशाहापाशीं गेला. पातशाहास बोलला कीं, माझे बापाचा सूड घेणें. त्याजवरून पादशहांनीं कुल सरदार बोलावून ऐशी हजार फौज अफजूलखानाच्या पुत्रासमागमें शिद्दी बिलावल वगैरे तोफा देऊन रवाना केले. त्यांनीं येऊन पन्हाळियास वेढा घातला. महाराज यांनीं सात आठ हजार मावळे घेऊन रात्रीस गडाखालीं उतरून मोरचे मारिले. कडतोजी गुजर होता त्याचें नांव प्रतापराव ठेवून सरनोबती सांगितली. कितीएक दिवस भांडत असतां पठाण गडाखालीं होता. डोंगर होता त्यावर तोफा चढवून मारगिरी करूं लागले. तो मार किल्ल्यावर येऊं लागला तेव्हां त्रिंबक इंगळा बोलूं लागला कीं, महाराजांनीं येथें राहूं नये. बाहेर उपराळा करावा. तें ऐकोन वीस हजार मावळे गडावर ठेवून महाराज चाळीस हजार मावळे बराबर घेऊन चालले. तेथून विशाळगड तीन कोस होता. तो दूर राहिला. प्रातःकाळ जाहाला. यवनाची फौज चंद्रज्योती लावून मार्ग काढीत पाठीवर आली. खिडीज-

---

बागीण हा किताब देऊन तिची देशमुखी तिजकडे ठेविली. हिचा मोड शिवाजी महाराजांनीं इ० स० १६७० त केला.

५५. होलटकर (पाठांतर).

५६. हातनुलकर (पाठांतर).

५७. इ० स० १६६० त पन्हाळ्यास विजापूरकरांनीं वेढा दिला.

बळ महाराजांस आटोपिलें. राजश्री बाजी परभु धारकरी हिमतीचे माणूस होते त्यांस बोलावून पुशिलें कीं, आतां कसें करावें? मशारनिल्हेनीं उत्तर केलें कीं, महाराजांनीं निघोन जावें. मी येथें राहतों. त्यांसि खिंड चढूं देत नाहीं. महाराजांनीं गडावर तोफांचे आवाज करावे. तोंपर्यंत यांशीं युद्ध करून फौज येऊं देत नाहीं. साहेबकामीं पडलों तरी मुलांलेंकरास अन्न देणार महाराज आहेत. असें बोलून निम्मे मावळे घेऊन खिंडीजवळ येऊन उभा राहिला. तेथें युद्ध मोठें जाहलें. शिद्दी बिलावल व फाजलखान यांस खिंडीजवळून माघारें सारिलें. खिंड चढों न दिली. तों महाराज गडावर पोंचून गडावर तोफांचे आवाज दोन केले. ते ऐकून बाजी परभु हुशार जाहले कीं, आतां हा जीव गेला तरी चिंता नाहीं. फाजलखान व शिद्दी बिलावल व सरजाखान यांनीं मोठा लगट करून तुंबळ युद्ध केलें. बाजी परभु जखमी जहाला. सातआठशें मावळे कामास आले. बाजी परभु जखमी होऊन रणांत पडतांच कांहीं एक सांभाळून डोंगरांत गेले. फौज खिंड चढून विशाळगडाखालीं आली. तों पाणी नाहीं. जागा *कुंबल पाहून दोनचार घटका उभे राहून पन्हाळियास गेले. तेथें वेढा घालून बसले. यांनीं छापा घालून फौज सर्व बुडविली. असा विचार पाहून कुल फौज उठोन गेली. महाराजांनीं बाजी परभु आदिकरून मावळे जखमी जहाले होते त्यांसि आणोन जखमा बऱ्या केल्या. विजापूरच्या फौजेनें पायमल्ली जाहाली सबब मुलकास कौल दिला. खराबा जाहला सबब राघो बल्लाळ अत्रे यांसि सुभा सांगितला. मुलखाची वस्ति केली. दिल्लीचे पादशहास खबर पोंचली.

यानंतर शास्तीखान ऐंशी हजार स्वारांनिशीं रवाना केला. तो मुलुख मारीत किल्ले घेत पुण्यास येऊन राजवाड्यांत राहिला. महाराज गडास होते. तेथें खबर आली कीं, मोगल येऊन राजवाड्यांत राहिला. हें ऐकोन बहुत कोपाविष्ट जहाले. विश्वासु लोकांस समागमें घेऊन तीनशें लोकांनिशीं वाड्यावर गेले. जागजागां बैलांचे शिंगांस व झाडांस पोत बांधिले. सर कारकुनास निरवणूक केली. निदान समीप आहे तुम्ही खबरदार रहाणें. मोगलाची फौज आली तरी चुकस न खाणें. राजश्री शामराज पंतासमागमें बारा हजार मावळे लोक देऊन पाठीवर कुमकीस ठेविलें. शिड्या लावून वाड्यांत उतरले. चौकीचे लोक होते ते मारून महालांत गेले. शास्ताखान निजला होता. त्याजवर तरवारीचे वार केले. तों बायकांनीं दिवे मालवून त्याजवर पडून जान-

---

५८. हा हिरडस मावळचा देशपांड्या होता.

५९. शास्ताखान इ० स० १६६२ त दक्षिणेंत आला व इ० स० १६६३ त शिवाजीनें त्याचीं बोटें छाटिलीं.

* कुंबल=कांटेरी झुडपांनीं आच्छादिलेली.

रात नेला. तरवारीचे वारानें हाताचीं बोटें तुटोन जखमी जाहला. त्या सारखा काजी होता तो मारिला. लष्करांत आवाई जाहली होती. पोत जागाजागां बांधिले होते. ते उजळून फौज तमाम तयार होऊन हिलालांवर धांवूं लागले. तेव्हां महाराजांनीं सर्व पाहून नदी पलीकडे स्वार व लोक ठेविले होते त्यांत जाऊन किल्ले कोटांत गेले. दुसरे दिवशीं शास्ताखान कूच करून दिल्लीस गेला.

तदनंतर सुरत मारावी असा विचार करून सर कारकून व सरदार व मावळे आदिकरून जमीयत करावी ती करून सुरत[६०] मारिली. बहुत मत्ता हातास लागली. सोनें, रुपें, मोतीं, दौलत, व नक्ताखेरीज दुसरा ऐवज घेतला नाहीं. महाराज तिकडे गेल्यानंतर मागें बाजी शामराज विजापुराहून फौज घेऊन महाल गोरेगांव पावेतों आले. महाराजही सुरत मारून माघारे आले. हें ऐकोन विजापुरास पळोन गेले. महाराज महाडास येऊन दाखल जाले. तेथें घोड्यांची पहाणी करून दत्ताजीपंतास फडणिशी सांगितली. तदनंतर नित्य नेम मनास आणोन धर्मन्याय चालावे असें चित्तांत आणोन ब्राह्मणांस वर्षासनें करून दिलीं. येविशीं अधिकारी पाहिजे म्हणोन रघुनाथ भटास पंडितराई सांगितली. निराजीपंतास न्यायाधिशी दिली. वाराणशी पावेतों धर्मकीर्ति केली. क्षेत्रोक्षेत्रीं ब्राह्मणांची संस्था केली. देवस्थानांस जागजागीं नंदादीप व नैवेद्य सरकारांतून करून दिले. मुलुखगिरीस[६१] जमादार व सुभेदार व मुजुमदार व हवालदार नेमून दिले. ब्राह्मणांस सुभे व परभूंस मजुमी नेमिल्या. महालोमहालचे हवाले परभूंस व किल्ल्यांचे हवाले मराठे यांसि व कारखाननिशीचीं कामें परभूंस अशा नेमणुका करून दिल्या. राज्याचा बंदोबस्त करून वर्तणूक करूं लागले. गडास दहा रजपुतांस एक नाईक, तिघां नायकांसि एक तट्टू, सर जावत्यांत मशाल करून दिली. जेथील तेथील बंदोबस्ती याप्रमाणें करून दिली. *हशम लोकांस सबनीस परभू नेमून दिला. व इमारतीस ब्राह्मण मजमदार करून दिला. किल्ल्याच्या इमारती चालविल्या. पाय लोकांचे जुमले केले. हिरोजी फर्जंद यांसि कुल इमारतीचें काम अखत्यारितें सांगितलें. नागोजी ससोर यांस फर्जंदांची सरदारी सांगितली. असा एक विचार करून एकास एक वर्म करून ठेविलें.

औरंगजेब पातशहास खबर गेली. त्यांणीं दिल्लीस जाते समयीं मोहकमसिंग रजपूत दहा हजार फौज देऊन सरंजामासुद्धां औरंगाबादेस ठेविला

---

६०. तारीख ५ जानेवारी इ० स० १६६४ या दिवशीं सुरत मारिली.

६१. मुलुखगिरी–स्वारी.

* हशम=लवाजम्याचे लोक.

होता त्यासि हुकूम केला कीं, शिवाजीवर मोहीम करणें. त्याजवरून तो फौज सुद्धां चालोन आला. त्याजवर महाराजांनीं प्रतापराव गुजर सेनापती वीस हजार फौजेनिशीं रवाना केला. उभयतांचें युद्ध जाहलें. मोहकमसिंग युद्धांत खस्त जहाला. फौज तमाम बुडवून दहा हजार घोडे आणिले. हें वर्तमान दिल्लीस कळल्यावर पादशहांनीं मिर्जा राजा जयसिंग व दुलेलखान पठाण यांस हुकूम करून जमाव सुद्धां रवाना केले. ते मजल दरमजल दक्षणेस आले. तों राज्याची बहुत सक्ती देखिली आणि असें दिसोन आलें कीं, शीपाईजनाची आंगेजणी थोर. शास्तेखानाचे डेऱ्यांत एक ठेवून मारामारी केली. अचाट कर्म करितात. यांजपुढें आपली मर्दुमकी चालणार नाहीं. असें चित्तांत आणोन सख्य घडोन भेट घ्यावी या अर्थी अनुष्ठानें करविलीं आणि मजल दर मजल पुण्यास आले. दुलेलखान मनसबदार पातशाई होता. त्यासि न कळतां मिर्जा राजा जयसिंग यांणीं सांगोन पाठविलें कीं, दिल्लीचा राजा थोर आहे. त्याशीं द्वंद्व कामाचें नाहीं. तुम्ही व आम्ही हिंदु आहों. आम्हांपासून कृत्रिम होणार नाहीं. तुम्ही पातशाहाचे भेटीस निःशंक येणें.

हें वर्तमान दुलेलखान यांस कळल्यावर बहुत कोपिष्ट होऊन बोलिला कीं, तुम्ही व ते एक जाहालां. [नंतर] तेथून कूच करून जाऊन पुरंदरास वेढा घातला. किल्ल्यावर जाऊन हल्ला केला. तेथें नामजाद मुरार दादाजी* परभु होते. त्यांजबरोबर मावळे लोक एक हजार, त्यांतील सातशें माणून मुरार दादाजी घेऊन खानाचे डेऱ्या पावेतों मारीत गेले. शर्थ केली. मावळे बहुत मारिले. बहुतांनीं वेढा घातला. निदान समय प्राप्त जाहाला. हें मुरार दादाजीनें जाणून खानाचे डेऱ्यावर जाऊन चालून घेतलें. पांचशें पठाण ठार मारिले. खासा देवडी सोडून बाहेर आला. तों मुरार परभूनें जातीनें च ढालफिरंग सांभाळून खानाशीं गांठ घातली. खान बोलला कीं, तूं शर्थ केलीस. तूं कौल घेणें. तुझी सर्फराज केली जाईल. मुरार दादाजी बोलिला जे, मी महाराजांचा सरदार तुझा कौल काय सबब घेईन ! म्हणोन शिताफीनें धांवून खानास आटोपिलें. तों खानानें तिरानें बाण मारिला. मशारनिल्हे समागमें तीनशें माणूस ठार पडलें. पांचशें संभाळून किल्ल्यावर गेले. खानानें लगट करून रुद्रमाळेवर तोफा चढविल्या. मारगिरी करूं लागला. लोकांनीं हिम्मत धरून विचार केला कीं, ज्याप्रमाणें सरदार पडला त्याप्रमाणेंच आम्हीं जिवंत असतां किल्ल्यावर येऊं देणार नाहीं.

---

६२. मिर्जा राजा जयसिंग व दिलेलखान हे इ० स० १६६५ त दक्षिणेंत आले.

६३. पुरंदरास वेढा इ० स० १६६५ त पडला. * कांहीं बखरींत "दादाजी"चेबद्दल "बाजी" असें आहे.

इकडे महाराजांनीं विचार केला कीं, किल्लयावर लोकांचे कबिले आहेत ते बेहिम्मत जाहाल्यास किल्ला जाईल. लोक मारले जातील. हें जाणोन मिर्जा राजा यांचा विश्वास धरून त्यांचे भेटीस गेले. बराबर आनंदराव व निराजीपंत व नागोजी फर्जंद व बहीरजी फर्जंद व कृष्णाजी जोशी व विश्वासराव असे घेऊन आपण साधा पोषाख केला. वरकडांस तुरे व चौकडे व जडीत कडीं व मोत्यांच्या माळा व जवाहीर देऊन घोडे शिपाई व जीन जरीचें व सोन्याचे गंडे पट्टे कलग्या लावून बराबर घेऊन गेले. महाराजांचे मनांत विकल्प आला कीं, मिर्जा राजाच्या डेन्यास जातों. मजलसीवर भेटेल किंवा सामोरा येईल कीं, जेणें करून आपली बाजू हलकी पडेल असे म्हणून पुढें गेले तों मिर्जा राजा सामोरा येऊन भेटी जाहाल्या. देघे एका मजलसीवर जाऊन बसले. आनंदराय महाराजांचा जोडा घेऊन उभे राहिले. तमाम मोगलाचे उमराव व मसलतदार मजलसींत बसले होते. त्यांणीं आश्चर्य केलें कीं, इतका कुळवान, वरकड बारगीर लोकांचे पोषाख व घोड्याचें सामान पहातां दंग जाहले. मिर्जा राजा व महाराज खलबतास गेले. तह जहाला. व क्रियाप्रमाण जाहलें. पुरंदरचा वेढा उठविणें म्हणोन सांगितलें. त्याजवरून त्यांणीं दलेलखानास सांगून वेढा उठविला. तहामध्यें *सत्तावीस किल्ले पादशहास दिले. मिर्जा राजा यांनीं पातशहास लिहून पाठविलें आणि महाराजांस मनसब आणविली. जागीर वराडांत दिली.[६१]

महाराजानीं मिर्जा राजास सांगितले कीं, रेवदंडा राजपुरी निजामशाई किल्लेदार किल्ला बळकावून बसला आहे. आम्हांस येऊन भेटत नाहीं. हबशी जबरदस्त आहे. त्याशीं बोलावून आणावें आणि किल्ला मागावा. त्याजवरून मिर्जा राजे यांणीं हबशी यासि बोलावून विचार मांडला. शिदी खैरू, शिदी संबुल, शिदी याकुत हुजूर येऊन रुजू जाहले. त्यासि हुकूम केला कीं, जंजिरा खालीं करून शिवाजी राजे यांसि देणें. त्याणें उत्तर केलें कीं, किल्लेदार पातशहा हुकुमाखेरीज देत नाहीं. त्याजवरून हुजूर लिहून हुकूम आणविला. परंतु आला नाहीं. हबशी यांसि इजाफा सुरतेवर पातशाई तनखा करून दिला आणि नशरतशाई व जाफरशाई जहाजें दोन व गुराबा तीन व गलबतें पंचवीस करविलीं आणि आरमाराचा सुभा शिदी संबुल यासि सांगितला. आरमार

---

* वस्तुत: बत्तीस किल्लयांपैकीं वीस किल्ले बादशाहानें आपणाकडे ठेविले व बारा किल्ले शिवाजीला दिले ते येणेंप्रमाणें:– १ राजगड, २ तोरणा, ३ रायरी, ४ लिंगाणा, ५ म्हारगड, ६ बालागड, ७ घोसाळा, ८ ईश्वाडी, ९ पाली १० भूरप, ११ कोयरी, १२ उदेदुर्ग.

६१. वऱ्हाडांत जाहागीर इ० स० १६६७ त मिळाली.

व जंजिरे यांसि मुरतेवर दोन लक्ष रुपये दिले. महाराजांनीं हें मान्य केलें.

तेव्हां मिर्जा राजे यांसि महाराज बोललें कीं, हुजूर पातशाहाची मुलाजमत जाहालियावर राजपूर जाहागीर पातशाहापासून देवविणें. त्याजवरून मिर्जा राजे यांसि पातशाहाचा हुकूम आला कीं, शिवाजी राजे यांसि हुजूर पाठविणें. त्याजवरून रामसिंग हांडे समागमें देऊन राजे यांसि पातशाहाकडे रवाना केले. महाराज संभाजी राजे यांस समागमें घेऊन चालले. पातशाहास मुजरा करणार नाहीं म्हणोन बोलले. त्याजवरून रामसिंग बोलिला कीं दिल्लीचा पातशाहा सार्वभौम थोर आहे. त्यासि मुजरा करावा. तदनंतर मुलाखतीस गेले. पातशाहांनीं आपल्या पुढें कमाना बांधिल्या. कुर्नीस करावी तों महाराजांच्या डोईवर हात धरिला. त्याचे हातावर मारून कुर्निस करून पुढें गेले. दिवाण पांचहजारी ज्या जागियास उभे रहातात त्या जागीं यांसि उभे करूं लागले. तो मनांत विषाद आणोन त्या स्थळीं बसले. रामसिंग आडवा जाहला व दिवाण आडवा उभा राहिला. पातशाहांनीं रामसिंगास नजरेनें इशारत केली कीं हें काय ! पातशाहाचे कचेरीस कोणीही बसत नाहीं. तेव्हां पातशाहास रामसिंगानें अर्ज केला कीं यानें पातशाई दरबार पाहिला नाहीं. त्याजवरून हुकूम झाला कीं डेऱ्यास घेऊन जाणें.

तेथून डेऱ्यास आल्यावर पातशाहा बहुत दंग जाहाला. डेऱ्याजवळ पोलादखान याची चौकी ठेविली. ती चौकी पाहून महाराज बोलले कीं, पातशाहाची इतराजी जाहाली उपाय काय करावा ? तेव्हां रामसिंगाकडून अर्ज करविला कीं नजर आणविली आहे. त्याजवरून पातशाहांनीं माफ असे म्हणून बोलिले. दुसरा अर्ज करविला कीं मनसबदार व उमराव व मुत्सदी यांस कांहीं कोंकण प्रांतीचा मेवा कावडी भरून आणिला आहे तो पोंहोचवून द्यावा लागतो त्याचा हुकूम काय ! तेव्हां पातशहा बोलिले कीं ज्यास जें देणें असेल तें द्यावें. तेव्हां मिठाईचे पेटारे भरून कावडींत घालून मनसबदारांचे घरोघर पाठवूं लागले. दररोज पेटाऱ्यांची रहदारी लाविली. चौकीदारांनीं एकदोन वेळां झाडा घेतला. मिठाई आहे असें त्यांणीं पुरतें जाणून झाडा घ्यावयाचा टाकिला. पुन: अर्ज केला कीं शरीरास स्वस्थता नाहीं याजमुळें तीन घटका पावेतों निद्रा करितों. याप्रमाणें सांगोन पाठविलें. चौकीदारांस म्हणों लागले कीं, तुम्हीं मुसलमान आम्ही हिंदु आमचा धर्म चालत नाहीं आणि शरीरास स्वस्थता नाहीं. समीप न राहावें. बाहेर बसत जावें. कांहीं द्रव्य त्यांस देऊन बाहेर बसत ऐसें केलें. बरोबर कारकून व लोक होते त्यांस अगोदर च निरोप देऊन रवाना केले होते. निराजीपंतास व दत्ताजीपंतास ठिकाण करून ठेविलें. आ-

अनुक्रमणिका

पण व पुत्र कावडींत बसोन गुजरीचे वेळेस सायंकाळीं बाहेर जाऊन पेटारें जाळिले आणि निराजीपंतास व दत्ताजीपंतास सावध करून विचार केला कीं आल्यामार्गानें दगा आहे. तो मार्ग टाकून कुरुक्षेत्रास चालिले.

मागें बहिरजी भिजदास याजला आपला पोषाख देऊन पलंगावर निजविला होता. तो प्रातःकाळीं उठोन बाहेर निघाला. चाकर पोरगा पाय दाबीत होता त्यास चवकीदारानें पुसलें कीं महाराज काय करितात ? त्यानें उत्तर केलें कीं कपाळ दुखतें याजकरितां निद्रा केली आहे. पलंगावर लोड तकिये घालून वरती पांघरूणें टाकून बाहेर निघतां व बोलिला कीं डोकें दुखतें गलबला न करणें. इतकें म्हणून बोलून गेला. चवकीदारांनीं चार घटिका राहून पाहावयास लागले तों ठिकाणीं कोणीच नाहीं. त्याजवरून हुजूर अर्ज पोंहोचविला कीं, शिवाजी राजे पळोन गेले. दोन प्रहर पावेतों होते. आतां दिसत नाहींत. तदनंतर फौजेस हुकूम करून गुर्जबरदार रवाना केले. जेथें सांपडतील तेथून दस्त करून आणणें म्हणोन सांगितलें.

त्यावर रात्रीचा दिवस करून बैरागी याचें सोंग धरून मथुरेस गेले. तेथें कृष्णाजीपंत व काशीपंत व विसाजीपंत हे त्रिवर्ग बंधु होते. त्यांची व निराजीपंताची वळख होती. त्यांजकडे जाऊन त्यांचें एकांतीं दर्शन घेतलें आणि वर्तमान सांगितलें. त्यांणीं कबूल केल्यानंतर त्यांचे घरीं संभाजी राजे यांस ठेविलें. त्यांणीं आपले मुलासमागमें विद्याभ्यास करविला. त्यांस सांगितलें कीं आम्ही आपले देशीं जाऊं. मंतर तुम्हांस सूचना करूं तेव्हां घेऊन येणें. त्यांतील एक बंधु कृष्णाजीपंत समागमें घेऊन वाराणशीस गेले. तेथून गोंडवाणाचे मुलखांतून भागानगराकडून आपले देशास आले. मार्गीं कितेक दगे जाले. तेथें नानाप्रकारचे बहाणे समयोचित करून श्रीकृपेकरून आपले राज्यांत दाखल जाले.

त्याजवर एका वर्षानंतर मथुरेस माणसें पाठविलीं आणि राजश्री काशीराव व विसाजीपंत व संभाजी राजे यांस बोलाविलें. काशीराव व विसाजीपंत यांणीं संभाजी राजे यांस ब्राह्मणाचा वेष उत्तम देऊन सहकुटुंब येतांना मार्गीं चौकीवर चाऊल जाली कीं संभाजी राजे यांजला ब्राह्मण नेतात. तेव्हां उभयतांनीं निराकरण करून दहींपोहे त्रिवर्ग पंतांनीं एक स्थळीं भक्षिले आणि घेऊन आले. दर्शन होतांच साखरा वांटिल्या. धर्म बहुत केला. त्रिवर्ग पंतांस "विश्वासराय" किताब दिली. होन एक लक्ष बक्षीस दिले. नांवाजून आपल्या संनिध ठेविले.

त्याउपर तहामध्यें सत्तावीस किल्ले मिर्जा राजे यांस दिले होते ते माघारे

---

६५. इ० स० १६६६ चे मार्च महिन्याचे आरंभीं दिल्लीस जावयास निघाले व त्या वर्षींचे दिसेंबर महिन्यांत परत येऊन दाखल झाले.

अनुक्रमणिका

ठुशीसगट तन्मणी शुभद सूत्र पेट्या गळीं ।
जनांसि प्रतिबिंबल्या बसति देवता या जळीं ॥
विचित्रतर कंचुकी धरिति ज्यां कशीदा वरी ।
जरीपदर त्यावरी दिसति अप्सरांच्या परी ॥ २८५ ॥
जळीं करुनि पूजना विपुल कुंकुमा टाकिती ।
असोनि जल शुभ्र तें दिसति लाल लाटा किती ॥
जन भ्रमति प्रत्यहीं अरुण तोय तें पाहतां ।
पहा म्हणति जाहली प्रगट भारती ही अतां ॥ २८६ ॥

वृत्त भुजंगप्रयात.

करीं झारि शोभे जिच्या सोनियाची, निघे सुंदरी चाल जैशी गजाची ॥
फिरोनी करी स्वर्नदीवंदनाला, चढे घाट गालावरी घाम आला ॥ २८७ ॥
हतीं पूजनद्रव्य घेवोनि तार्टी, सखी वाट पाहे उभी एक घाटीं ॥
दुजी चालली कुंभ घेवोनि नारी, मुखें नांव घे शर्व शंभो पुरारी ॥ २८८ ॥

वृत्त शार्दूलविक्रीडित.

नेसे शुभ्र पटी गळां हनुवटी गालासि लावी उटी
घे तीं सिंहकटी बृहत् कटितटीं गंगाजळाची घटी ।
चाले पंचवटीस पार निकटीं भागीरथीचे तटीं
पूजोनी सुवटीं विधी हरि जटी देवा नमी शेवटीं ॥ २८९ ॥

वृत्त भुजंगप्रयात.

सुता स्नान घालोनियां एक माता, म्हणे वंदनाला करीं ईस ताता ॥
करी बाळ भागीरथीवंदनाला, कटीं घे तया फार आनंद झाला ॥ २९० ॥
कटीं बाळ एके हतीं दिव्य झारी, चढे घाट मैत्रीणिला हाक मारी ॥
मृगाक्षी करीं घेउनी अक्षमाळा, प्रदक्षीण कोणी करी पिंपळाला ॥ २९१ ॥
असे कुंभ कांखेस गंगाजळाचा, डबा त्या च हातीं निशाकुंकुमाचा ॥
दुज्या हातिं घेवोनि तांब्या निघाली, तटाकीं सती पिंपळा पाणि घाली॥२९२॥

वृत्त मालिनी.

कलश धरुनि हातीं विप्रजाती घरासी
निघति वदनपद्मापासुनि मंत्रराशी ।
तटिनित टें किती ते वंदुनी जान्हवीला
करिति विमलगंगासंगमाच्या स्तुतीला ॥ २९३ ॥

वृत्त वसंततिलका.

नाहोनि सर्व जन यापरि माधवासी, यात्रेकरांसहित चालति क्षेत्रवासी ।

अनुक्रमणिका

जो घाट पंचनदिचा ह्मणवोनि रामा, तेथें वसे हरि जना करि पूर्णकामा॥२९४॥
सुस्नात मी तटिनिकांठिं विलोकिताहें, जो तोंवरी सुरमुनीस जळांत पाहें।
केले तया जवळ जाउनि वंदनातें, कौशल्यप्रश्न करि नारद तो हि मातें ॥२९५॥
स्नाना करोनि मुनि हाटककौपिनाला, नेसोनि घाली गळिं पांडुर अक्षमाळा ॥
कृष्णाजिनासि धरि प्रावरणार्थ अंगीं, वीणा करांत करि गायन त्या च रंगीं॥२९६॥
गावोनि भागीरथिगुण विचित्ररागें, गंगेसि भक्ति मज दे म्हणवोनि मागे ॥
श्रीविंधेनायपददर्शन घ्यावयासी, माझ्यासवें मुनि निघे मग स्वर्गवासी ॥ २९७ ॥

वृत्त शार्दूलविक्रीडित.

गेलों घाट चढोनि नारदसवें वंदावया माधवा
झाला माधव मंदिरांत बघतां संतोष अत्युत्सवा ।
वीणातूर्यमृदंगनाद भरला गंधर्व गाती किती
पूजा चालल्लि विप्रवृंद करिती नाहीं तयाला मिती ॥ २९८ ॥
गंगातोय कितेक घालिति वरी सूक्तें मुखें बोलती
घंटा वाजति वाटली मज तदा वैकुंठभूमी च ती ।
कोणी वाहति तुळशी किती तया पद्में बकुली फुलें
कोणी अर्पुनि पारिजात नमिती भक्तीबळें पाउलें ॥ २९९ ॥
धूपामोद चहूंकडे पसरला चाले गवाक्षांतुनी ।
येती देव वरोनि त्यांसि गमला बोलावि हा जाउनी ॥
ओंवाळोनि घृताक्त दीप शतशा नैवेद्य त्या अर्पिती ।
पक्वान्नें रचिलीं अनंत असती ज्यांमाजि नानाकृती ॥ ३०० ॥
ऐसें पूजुनि लोकपाळपतिला पौराणिकांच्या मुखें ।
वेदांतादिकथाश्रुतीस करिती बैसोनि तेथें सुखें ॥
देवातें स्तविती कितेक नमिती गाती किती नाचती ।
झाला मंडप पूर्ण सर्व सुजनीं पोथ्या किती वाचती ॥ ३०१ ॥
आलों देव पहात तेथुनि अम्हीं तों घेउनी बैसले ।
जाई पाच गुलाब मालति जुई चंपादि माळी फुलें ॥
केले हारतुरे तसे च गजरे सद्विक्रयें द्यावया ।
चाले वास चहूंकडेस जहली दाटी तयां घ्यावया ॥ ३०२ ॥

वृत्त उपजाति.

ताटें भरोनी सुमनांसि देती, माळी तयांपासुनि लोक घेती ॥
किती तुरे घेउनि पुष्पमाळा, जाताति द्याया जन भैरवाला ॥ ३०३ ॥
पदोपदीं रम्य शिवालयें तीं, पूजावयाला नरनारि येती ॥

पाहोनियां बेल फुलें शिवाला, वंदोनि त्या मागति दे शिवाला ॥३०४॥

वृत्त शार्दूलविक्रीडित.

कोणी पद्मशतें सहस्रकमलें वाही शिवार्चा करी ।
झाला ढीग अनंत पुष्पकमलें प्रत्येक लिंगावरी ॥
मार्गोमार्गीं सुगंध वास सुटला जाई जुई मोगरी ।
चांफा मालतिचा तसा बकुलिचा लोकांस सौख्या करी ॥३०५॥
मार्गीं वंदित शंकरासि निघतां ते बंगले देखिले ।
प्रत्येका नउ सात आठ मजले चित्रीं जसे रेखिले ॥
दोहींभागीं समान ऊर्ध्व दिसती त्यांला मण्यांचे सजे ।
जेथें बैसुनि सौख्य घेति ललना देवांगनांला न जें ॥ ३०६ ॥
सत्रांची वसती वरी च न तळीं ओलीमुळें राहती ।
कोणी सांगति वेद कोणि पढती कोणी स्वयें पाहती ॥
व्याकर्ण श्रुतिसार तर्क शिकती जेथें अनंतावधी ।
चाले मंगल सर्व ठायिं नगरी शून्या नसे ती कधीं ॥ ३०७ ॥
गंधी गंधपदार्थ मार्गिं विकती तद्गंध सौख्यासि दे ।
मेवाविक्रय हालवाई करिती तें दाविलें नारदें ॥
बुंदी बेसन मोतिचूर जिलिबी बर्फी बतासे खवा ।
पेढे साखरकानु माल भरला फेण्यादि सारा नवा ॥ ३०८ ॥
ऐसें सर्व पहात नारदसवें विश्वेशदेवालया ।
आलों ईश्वरदर्शनार्थ तंव तो रस्ता नसे जावया ॥
विप्र क्षत्रिय वैश्य शूद्र वनिता बैरागि दंडी यती ।
जाती येति अती च दाटि करिती पूजा किती वंदिती ॥ ३०९ ॥

वृत्त शिखरिणी.

वियन्मार्गें अंतर्गृहिं मजसि ने नारदमुनी ।
उभे होतों तेथें जंवरि शिवलिंगा प्रणमुनी ॥
दिसों लागे गंगाधरसतिपतीलिंग मजला ।
शुचिच्छायें तेव्हां हिमनग तसा ईश गमला ॥ ३१० ॥

वृत्त शार्दूलविक्रीडित.

स्नाना घालुनि रुद्रसूक्तशतकें जो केशरें चर्चिला ।
शोभे शंकर बेलपुष्पकमळीं विप्रव्रजें अर्चिला ॥
धूपें धूपित होय सर्व नगरी दीपप्रकाशें तदा ।
कैलासापरि भासलें स्थळ वसे विश्वेश जेथें सदा ॥ ३११ ॥

अनुक्रमणिका

ढक्का ढोल मृदंग शंख डमरू डिंडीम तूर्यें किती ।
वाद्यें वाजति नाकिं शब्द भरला नाहीं च त्याची मिती ॥
चाले वास चहूंकडे घमघमा नैवेद्य त्या अर्पिला ।
कर्पूरार्तिक दावुनी सुरपती सद्भक्तिनें तर्पिला ॥ ३१२ ॥
ऐसा उत्सव सर्व दावुनि मुनी त्या अन्नपूर्णे नमी ।
धुंडीभैरवदंडपाणिप्रमुखां देवांसि ही वंदुनी ॥
गेला स्वर्गपदासि नारद मला विश्वेश दृष्टी पडे ।
होतों तोंवरि नित्य काशिनगरीं यात्रा हि तैशी घडे ॥ ३१३ ॥

वृत्त वसंततिलका.

तापत्रयाग्निपरितप्त प्रपंचिं सारा, प्राणी फिरे परि सुखार्थ कुठे न थारा ॥
जाणोनि मोक्षसुख सर्व जनांसि द्याया, क्षेत्रांत देव करुणार्द्रव राहिला या ३१४
सांगूं किती तुज कृपा जगदीश्वराची, काशींत अंतिं कथि तारक मंत्र हा ची ॥
आहे असा कवण देव दयार्द्र ताता, वाराणसींत पतितांस हि मुक्तिदाता ३१५

वृत्त उपजाति.

देवांत विश्वेश पुरींत काशी, नदींत गंगा भवमृत्युनाशी ॥
असोनि ऐसें त्रय एक ठाया, कां व्यर्थ हे तापविती स्वकाया ॥३१६॥

वृत्त वसंततिलका.

एकेकलिंगमहिमा वदवे न शेषा, अद्यापि जाणुं शकला न विरंचि लेशा ॥
तेथें किती वद मती मज पामरासी, काशीपतीपदिं असोत प्रणामराशी ॥३१७॥

वृत्त कामदा.

दक्षिणेकडे काशिच्या असी, उत्तरेकडे वारुणा तशी ॥
देवसिंधुला मीळती नद्या, पाय पातकां सांगती न द्या ॥ ३१८ ॥
दक्षिणोत्तरा सीम काय ती, जाणुनी वसे सर्व ही यती ॥
अंतरीं नसे पापगंध ही, पांच कोस ती पावनी मही ॥ ३१९ ॥

आर्या.

त्या मध्यंतरक्षेत्रा पंचक्रोशी असें पहा नांव ॥
भवसागरा तराया वाटे ती ठेविली महा नाव ॥ ३२० ॥

साकी.

पांच कोस त्या अनंत असती तीर्थें गंगेमाजी ॥
ज्यांचें दर्शन घेतां हरती दुर्धर पातकराजी ॥ ३२१ ॥
पुढें फिरोनी पूर्व दिशेला स्वर्गतरंगिणि चाले ॥
कुदेश असतां गंगागमनें सुदेश अवघे झाले ॥ ३२२ ॥

सरयुगंडाकिनद्यांसि पोटीं घेउनि जातां गंगा ॥
मध्यें जन्हुनृप यज्ञ करीतां वेगें करि मखभंगा ॥ ३२३ ॥
जहला होता गर्व नदीला नाहीं वेग धराया ॥
समर्थ कोणी परि जन्हुनें घालविला तो वांया ॥ ३२४ ॥
योगबळें नृप नदीस प्याला तदैव गंगा प्याली ॥
मुक्त कराया आपणास ती जन्हूतनया झाली ॥ ३२५ ॥
मुखें सोडिली रायें तेव्हां जान्हविनांवा पावे ॥
सगरजांसि मग पूत कराया प्रेमें गंगा धांवे ॥ ३२६ ॥
ज्यांकरितां बहुश्रमें भगीरथ घेउनि गंगा आला ॥
पडले असती कपिलाश्रमिं ते पूर्वजलधितीराला ॥ ३२७ ॥
कपिलमुनीच्या नयनाग्नीनें भस्म जाहले जेथें ॥
साठ हजार सगर कराया मुक्त पावली तेथें ॥ ३२८ ॥

वृत्त शार्दूलविक्रीडित.

आली धांवत माय जेवि धरि ती तान्ह्या मुला पोटशीं
गंगा भस्म हि जाहल्या सगरजां पोटांत घेई तशी ।
गेले साठ हजार भस्म असतां स्पर्शें जिच्या मुक्तिला
रामा यास्तव नित्य नित्य सखया चित्तांत चिंतीं तिला ॥ ३२९ ॥

वृत्त भुजंगप्रयात.

तशा ब्रह्मदंडे जरी भस्म झाले । तरी जान्हवीनें चि ते मुक्त केले ॥
अशी कोण अन्या कृपा पूर्ण आहे । महापापियां जी करी मुक्त पाहें ॥३३०॥
पुढें धांवली स्वामिभेटीस बा ती । मिठी कंठिं घालावया काय जाती ॥
करोनी जगा पूत माहात्म्य ती तें । सहस्रानने वर्णि प्रेमें पतीतें ॥ ३३१ ॥

वृत्त मालिनी.

जलनिधिनृपतीची जान्हवी पट्टराणी ।
पसरुनि जणु भेटी घे असंख्यात पाणी ॥
जननिजनक घेतां भेटिला हर्ष झाला ।
सुरमुनिगण सारे टाकिती पुष्पमाळा ॥ ३३२ ॥

वृत्त शार्दूलविक्रीडित.

आली सागरसन्निधी विरहिणी स्त्री ती जशी प्रेमळा ।
चुंबाया पतितें सहस्रवदना झाली गमे बा मला ॥
होतां भेट तरंगपंक्ति मिळती त्या एकमेकींमधें ।
गंगासागर यापरी विधि तयां पाहोनि हर्षे वंदे ॥ ३३३ ॥

अनुक्रमणिका

त्रैलोक्यांतिल तीर्थवृंद अवघा पापें जनांचीं हरी ॥
गंगासागरिं आत्मशुद्धि करितां येवोनि स्नाना करी ॥
यातायात कशास तीर्थ गमनीं हें मूळ पर्वी मिळे ।
स्नाना जाति अनंतकोटि वसती स्वर्गी तयांचीं कुळें ॥ ३३४ ॥
गंगेचा महिमा यथामति तुला सांगीतला राघवा ।
जो नित्य श्रवणा करील पठणा जाणोनि तद्वैभवा ॥
भोगी भोग कलत्रपुत्रसह तो पावोनि संपत्तिला ।
अंतीं मोक्षपदासि जाय सुकृती सर्वांपरीं वंदिला ॥ ३३५ ॥
प्रज्ञानिर्मळता निरोगतनुता स्त्री सूज्ञ विद्युल्लता ।
लक्ष्मीनिश्चलता सुपुत्रफलता सर्वत्र सन्मान्यता ॥
आयुष्यस्थिरता यशप्रचुरता आत्मानुसंधानता ।
दे हें गांगचरित्र नित्य पठतां अंतीं जना मोक्षता ॥ ३३६ ॥

वृत्त उपजाति.

पावोनियां दुर्लभ जन्म बा हें । प्रत्यक्ष या देविस जो न पाहे ॥
जन्मासि येवोनि निरर्थ झाला । गंगेविणें तारिल कोण याला ॥ ३३७ ॥
तांबूलचूर्णांतुनि अंतकाळीं । वेश्या मुखें विप्रमुखांत घाली ॥
गंगा तयानें चि विमानिं त्याला । घालोनि देवीं स्वपदासि नेला ॥ ३३८ ॥
असोत जंतू जलिं राहती ते । तरू हि काष्ठें वरि वाहती तें ॥
जे स्पर्शिले दुर्बळ गांग वातें । मीं देखिले नंदनि धन्य गा ते ॥ ३३९ ॥
ज्या शक्ति गंगेसि न जावयाला । सुदूरपूर्णत्व हि ये वयाला ॥
गंगा असें नांव जरी मुखाला । अंतीं हि ये स्वर्गनिवास त्याला ॥ ३४० ॥

वृत्त वसंततिलका.

ऐकोनि गांग महिमा अति हर्ष झाला । रामासि सानुज करीं अवगाहनाला ॥
प्रार्थी स्तवोनि कर जोडुनि एक भावें । माते सदैव वदनीं तव नाम यावें॥३४१॥
गंगास्तवें अतिबळी रघुराज झाला ।जावोनि राक्षस वधी मुनिच्या मखाला ॥
पावे पुढें जनकनंदिनिरत्नमाळा । येवोनियां पितृपदीं मग ठेवि भाळा॥३४२॥

वृत्त उपजाति.

गंगाचरित्रांकितरत्नमाला । करोनि मी अर्पिलि सज्जनांला ॥
असे तयां ही च विनंति माझी । कंठीं धरायासि असोत राजी ॥ ३४३ ॥

वृत्त मालिनी.

नरहरिकृतगंगारत्नमाला सुगाथा ।
नरकृतकलुषातें जी हरी कंठिं घेतां ॥

अनुक्रमणिका

त्रिविधपरम तापें जाहला ताप ज्याला ।
निववुनि परितापा शांति दे हे चि त्याला ॥ २४४ ॥
इति नरहरिसूरिविरचितं भागीरथीचरित्रवर्णनं ।

समाप्त.

बाळकृष्ण विरचित

महावाक्यार्थसार.

श्लोक.

मी आहें अथवा नसें म्हणवुनी संदेह कोणा नसे ।
झाला यद्यपि तो हि संशय पहा शोधोनि जेणें दिसे ॥
तो कालत्रितयीं अबाधित असे सद्रूप ऐशा रिती ।
छांदोग्य श्रुति बोलती उघड ही सद्रूप आत्मस्थिति ॥ १ ॥
जेधीं वृत्तिलयोदयस्थिति जशी जो भासता आसती ।
तैसे बाह्य पदार्थ इंद्रियगणा ज्याच्या प्रभे दीसती ॥
अग्नी सोम रवी प्रकाश मिरवी ज्या स्वप्रभा घेउन ।
सांगे स्पष्ट गुरु श्रुति स्मृति तसें चिद्रूप तो आपण ॥ २ ॥
जो आनंद गमे सदैव विषयीं तो आत्मयाच्या गुणें ।
आत्मीं आत्मपणें चि निर्विषयकीं आनंद तो निर्गुणें ॥
तो आनंद निजस्वरूप म्हणुनी सच्चित्सुखत्वें श्रुती ।
एवं लक्षण आपणा विधिमुखें ब्रह्मत्व ते दाविती ॥ ३ ॥

सत्ता प्रकाश सुखरूपचि ब्रह्म आहे ।
ते शब्द भिन्न परि वस्तु न भिन्न पाहें ॥
तस्मात अखंड रस आपण जाण बा हें ।
वेदें विशुद्ध सकलाश्रय स्वस्थ राहें ॥ ४ ॥

सत्तारूप नसोनि जी प्रकृतिसद्ब्रह्मा श्रयें भासली ।
सत्यत्वें अबुधा जिणें निजबळें आवर्णता दाविली ॥
रज्जुव्याल जसा नसोनि दिसतो किंवा मयूखीं जळ ।
तैसा भास नसूनियां दिसतसे अज्ञान हें चीं मुळ ॥ ५ ॥
सद्रूपात्मपणा धरूनि मिरवी ब्रह्माश्रयें जी भली ।
ब्रह्मा विश्वनिमित्त कारण अशी सोपाधिता दीधली ॥
तीचें सत्वरजस्तमात्मक असें त्रैगुण्य त्यापासुनी ।
जों भूतेंद्रियदेव सर्व उपजे विक्षेप जाणा मनीं ॥ ६ ॥

भूतें सर्व तमोगुणें प्रसवली जो सूक्ष्म ही मागुती ।
ती पंचीकरणें करी निमिळता स्थूलाकृती भासती ॥
तेथें भाव अनेक जो धरितसे तो जीव नांवें असे ।
जो एकत्व धरी समष्टि म्हणुनी तो ईश नांवें वसे ॥ ७ ॥
अधिष्ठान घेऊनि तादात्म्ययासी । अयः पिंड अग्नीसुदृष्टांत त्यासी ॥
अतां वाच्यलक्षांश फोडोनि दावूं । सुखें ब्रह्मजीवैक्य जाणूनि राहूं ॥८॥
मायोपाधि जगासि मूळ असुनी सर्वज्ञ पारोक्ष्यसा ।
अंतर्यामि समस्त विश्व स्रजुनी जो कां नियंता तसा ॥
एक ब्रह्म असोनि ईश्वर असा वाच्यांश हा तत्पदीं ।
एथें ब्रह्म करोनि भिन्न पहतां लक्ष्यार्थ येतो त्वदीं ॥ ९ ॥
स्थूलांतःकरणाद्युपाधि धरिता अज्ञापरोक्षत्व जें ।
जीवात्मैक्य करोनि त्वपदिं तदा वाच्यार्थ हा जाणिजे ॥
ते अंतःकरणादि त्याग करितां लक्ष्यार्थसे बोलती ॥
यासी त्वत्पदलक्षणा करुनियां एकार्थ दावी श्रुती ॥ १० ॥
जीवेशैक्य असेनियां तिळभरी भिन्नत्व पाहे जरी ।
मूढत्वें नरजन्ममृत्युभय हें संसारिं पावे तरी ॥
यालागीं मनिं भिन्नतेसि न धरा वेदार्थ गर्जे चि हा ।
एकत्वीं गमल्या विरोध सुसुखें या लक्षणेनें पहा ॥ ११ ॥
गंगेवरी घोष म्हणोनि जेथें । ये वाक्य कीजे मग लक्षणेतें ॥
प्रवाह सोडोनि तटासि घेतां । वाक्यार्थ येतो सकळासि हाता ॥ १२ ॥
जाणा तुम्ही कीं जहल्लक्षणा हे । मुख्यार्थाचा त्याग हा जींत आहे ॥
वाक्यार्थैक्यीं लक्षणा ही घडेना । लक्षत्यागें मेळ कांहीं पडेना ॥ १३ ॥
कोणी बोले पांढरा धांवताहे ! येथें घोडा घेतला जात आहे ॥
सर्वांशाचा त्याग जींमाजि नाहीं । जाणा तुम्ही आजहल्लक्षणा ही ॥ १४ ॥
ही ही येथें लक्षणा संभवेना । भागत्यागें तीसरी योग्य जाणा ॥
वाच्यत्यागें तत्त्वमस्यादिलक्ष्यीं । ब्रह्मोद्बोधें ईशजीवैक्य रक्षीं ॥ १५ ॥
गृहस्थ कोणी पहिला बघावा । तो जाउनी मागुति दूर गांवा ॥
मुंडूनि डोई परतोनि येतां । बसे स्मृतीला पहिल्या हि गोता ॥ १६ ॥
दोन देश दोन वेष दोन काळ टाकितां ।
पिंड एक या परी कळोनि ये च तत्वता ॥
या परी च ईश जीव गा उपाधि सारिली ।
अहं ब्रह्म एक ही च स्वानुभूति राहिली ॥ १७ ॥

अनुक्रमणिका

अनुक्रमांक	ग्रंथाचें नांव.		कि॰		ट॰ हां॰	
			रुपये.	आ॰.	आ॰	पै.

संस्कृत ग्रंथ.

अनुक्रमांक	ग्रंथाचें नांव	रुपये	आ॰	आ॰	पै.
६	कालेय कुतुहलम् नाम प्रहसन *	०	५	०	६
७	शिवकाव्य पूर्वार्द्ध–पुरुषोत्तम पंडितकृत	१	८	२	०
८	पंत विठ्ठल कविकृत–सुश्लोक लाघव.	१	५	१	६
९	युवराज कविकृत–रामकाव्य.	१	०	१	६
१०	वेदांत केसरी–शंकराचार्यकृत	०	८	१	०
११	शिवकाव्य उत्तरार्द्धम्-पुरुषोत्तम पंडित कविकृत ...	१	५	१	०
१२	पंत विठ्ठलकविकृत गजेन्द्रचंपू	०	८	१	६
१३	लघुकाव्यानि–अनेककविकृत प्रकरणें	२	०	२	६
	राजव्यवहार कोश	०	३	०	६
	अमरु शतक	०	६	०	६
	पुष्पबाण विलास	०	१॥	०	६

ज्यांच्या नांवावर * अशी फुली केली आहे तीं प्रकरणें सुटीं आहेत, बांधिलेलीं नाहींत, बांधून पाहिजे असल्यास त्याबद्दल खर्च ८१ आणा निराळा पडेल.

पोंच.

सन १८८४ ते १८८७ पैकीं.

	रु॰ आ॰.		रु॰ आ॰.
राव॰ सा॰ नी॰ ना॰ भट	४–६	रा॰ रा॰ से॰ ने॰ ला॰ मुरुड...	८–१२
,, ,, वि॰ ना॰ फाटक ...	४–६	,, ,, रायसिंहराव नारायण ...	१०
रा॰ रा॰ वि॰ कृ॰ भाटवडेकर ...	४–६	,, ,, अं॰ चिं॰ दामले	०–६
,, ,, के॰ म॰ कावळे	४–६	,, ,, पु॰ ना॰ दातार	४
,, ,, से॰ ने॰ ला॰ धार ...	८	,, ,, ना॰ बा॰ कानीटकर ...	४
,, ,, ज॰ मो॰ पिंगळे	४–१४		

सन १८८८ पैकीं.

श्री॰ रा॰ गो॰ ग॰ किबे	४–६	रा॰ रा॰ से॰ बाजार ला॰ सोलापूर.	४–६
राव सा॰ श्री॰ ना॰ भट	४–६	,, ,, से॰ ने॰ ला॰ एलीचपूर...	४–६
,, ,, बापूसाहेब आठले... ...	४	,, ,, से॰ ने॰ ला॰ सातारा...	४–६
,, ,, गो॰ वि॰ कारभारी धार.	४–६	,, ,, ,, ,, ला॰ पर्लस्पें ...	४–६
रा॰ रा॰ वि॰ कृ॰ भाटवडेकर ...	४–१	,, ,, अं॰ चिं॰ दामले	४–६
,, ,, द॰ ब॰ गोखले	२	,, ,, ग॰ म॰ ठेले	४
,, ,, भा॰ स॰ पानवलकर ...	४–६	,, ,, से॰ ने॰ ज॰ ला॰ मुंबई.	४–६
,, ,, दि॰ कृ॰ पराडकर ...	४–६	,, ,, से॰ बांबे रायल एसियाटीक सोसायटी मुंबई.	४–६
,, ,, से॰ ने॰ ला॰ मुरुड ...	४–२		

सूचना.

(१.) सन १८७८ पासून तों सन १८८७ अखेर पर्यंत ज्यांस अंक पाहिजे असतील त्यांणीं दर सालचे १२ अंकांस ५ रु० ५ आणे प्रमाणें आम्हांकडे किंमत पाठविली असतां त्यांजकडे रवाना होतील. फुटकळ अंकास ८८६ प्रमाणें पाठविले असतां अंक रवाना होतील.

(२.) वर्गणी खालीं लिहिलेले गृहस्थांकडे पाठविली असतां आम्हांस पोंचेल.

रा. रा. श्रीधर गणेश जिन्सीवाले एम. ए. प्रोफेसर ....मुंबई.

" " कृष्णाजी महादेव जोगळेकर एम. ए. हेडमास्तर हायस्कूल.........................बडोदा.

" " जनार्दन बाळाजी मोडक बी. ए. हायस्कूल ....ठाणें.

" " सावळाराम माधव नायब सायेर .... इंदूर.

" " अनंत रामचंद्र चांफेकर अ० मा० सिटिस्कूल. नागपूर.

" " वामन दाजी ओक असि० मा० ....संबळपूर.

" " रामचंद्र रघुनाथ नातू अ० मा० हायस्कूल..बेळगांव.

" " गंगाधर पांडुरंग गद्रे अ० मा० हायस्कूल, कोल्हापूर.

" " परशुराम भिकाजी भाटये वकील ....रत्नागिरी.

" " विष्णु मोरेश्वर महाजनी, एम. ए. ....उमरावती.

" " अण्णाजी रामचंद्र आत्रे हे० मा० हायस्कूल,....मिरज.

" " गोविंद रामचंद्र केळकर इंग्लिश मास्तर.........वसई.

(३.) हें पुस्तक सर्वांस घेण्यास सुलभ पडावें म्हणून याची किंमत वर्षास आगाऊ ४ रुपये ट० ह० ८६. मागाहून ५ रुपये ८८. आगाऊची मुदत पुस्तक घेऊं लागल्यापासून दोन महिन्यांचे आंत समजावी. पोष्टाचीं तिकिटें पाठविणें झाल्यास तीं अर्धा आणा किंमतीचीं असावीं व रुपयास ८८६ प्रमाणें वर्तावळा पाठवावा.

(४.) ह्या पुस्तकासंबंधानें पत्रव्यवहार, मनिआर्डरी वगैरेचा करणें तो:-काव्येतिहास-संग्रह व्यवस्थापक ठाणें ह्या पत्त्यावर करावा.

अनुक्रमणिका